

PREČISTA KRAJINSKA I NJEN EHO U PROŠLOSTI

PREČISTA KRAJINSKA AND ITS ECHO IN THE PAST

Mladen Zagarčanin
Zavičajni muzej Bar
Kralja Nikole bb
mladarh@t-com.me

UDK 930.85(497.16)

Apstract

Manastir posvećen Uspenju Bogorodice u Ostrosu, ili u narodu najviše poznat kao Prečista Krajinska, još uvijek se nalazi između mita i naučne stvarnosti, kako zbog skoro ustaljenog mišljenja da potiče iz 10. ili 11. vijeka i da je u njemu prvobitno sahranjen dioklijski (dukljanski) knez Jovan Vladimir, pa zatim da je ovdje njegova žena Kosara podigla ženski manastir sahranivši se kraj njegovih nogu, a možda i ponajviše što se o njemu iz istorijskih izvora zna veoma malo, skoro nedovoljno, da bi se rasvijetlila i ona strana u kojoj se zbivaju događaji vezani za njegovo mitropolijsko sjedište u 15. vijeku, a potom i vrijeme unijatskih episkopa. Razlog ovome leži u pogrešnim i nedorečenim istorijskim interpretacijama (s izuzetkom izvanrednog naučnog objašnjenja o posljedicama „Florentinske unije“, koje je proučio naš veliki istoričar Sima Božić), a kasnije, u stalnom prepisivanju, ili bolje rečeno kopiranju određenih istorijskih mišljenja i arhitektonskih zaključaka, od kojih su neki za mnoga vremena

Abstract

The monastery dedicated to the Assumption of the Virgin Mary in Ostros, otherwise locally known as Prečista Krajinska (The Holy Virgin of Krajina), still lies between myth and scientific reality, not only because of the settled opinion that it dates back to the 10th or 11th century and that it was originally the place where Dioclian (Doclean) prince Jovan (John) Vladimir was buried, and that his wife Kosara built a women's monastery here and was buried at his feet, but perhaps mainly because of how little is known about it from historical sources, almost not enough to shed light on the events surrounding this metropolitan see in the 15th century and the period of Uniate bishops that followed. The reason lies within wrong and incomplete historical interpretations (with the exception of a remarkable scientific explanation of the consequences of the "Union of Florence", given by our great historian Sima Božić), and subsequent constant copying of certain historical opinions and architectural conclusions, some of which have introduced

unijeli pogrešna tumačenja. Arheologija u svim zaključcima nije imala posebno mjesto jer se rezultati istraživanja, tokom najveće kampanje istraživanja 1985. godine, ali i oni drugi 1976. i 2012. godine, nijesu naučno obrađivali. Tako je propušteno da se prije skoro 40 godina, odagnaju arheološke zablude koje su došle kao plod pogrešnih interpretacija određenih historijskih izvora, prvenstveno tzv. Ljetopisa popa Dukljanina (Gesta Regum Sclavorum ili Barskog rodoslova).

Ključne riječi: Zetska mitropolija, Prečista Krajinska, arhont-knez, Sveti Jovan Vladimir, Balšići, srednjovjekovna keramika i staklo, trikonhos.

wrong interpretations for a long time to come. Archaeology didn't play a prominent part in these conclusions, because the results of the longest excavation campaign that took place in 1985, just like the results from the campaigns of 1976 and 2012, were not scientifically analyzed. That is how an opportunity to disperse archaeological delusions was missed almost 40 years ago, delusions that were introduced as a result of wrong interpretations of certain historical sources, primarily of the so-called Chronicle of the Priest of Duklja (Gesta Regum Sclavorum or The Genealogy of Bar).

Keywords: Metropolitanate of Zeta, Prečista Krajinska, archon-prince, St. Jovan (John) Vladimir, Balšić, medieval pottery and glass, triconch.

Sl. 1. Ostaci manastira posvećenog Uspenju Bogorodice kod Osrtosa ili Prečista Krajinska.

Fig. 1 The remains of the monastery dedicated to the Assumption of the Virgin or Prečista Krajinska.

Manastir posvećen Uspenju Bogorodice, ili Prečista Krajinska (jugozapadni dio Skadarskog jezera kod sela Ostros), pominje se prvi put u pisanim izvorima tek u XV vijeku, u jednoj povelji Balše III Balšića 1417. godine. U toj povelji, gdje on poklanja manastiru na korišćenje izvjesna solila navodi se i: *»господин митрополит са всем збогом и клиросом Пречисте Крајинске«*. To bi mogao biti znak da je Balša III ktitor manastira i da crkvu treba datovati poslije 1403. godine, jer je te godine on stupio na prijesto.¹ Iz ovog podatka proističe zaključak da je sjedište Zetske mitropolije, u to vrijeme, bilo premješteno iz sv. Arhangela na Prevlaci u Prečistu Krajinsku, gdje se dosta dugo zadržalo, sve do sredine 15. vijeka kada je nakon *ferarsko-florentinskog sabora* (1438. do 1445.) ovaj manastir postao unijatski. Zbog toga se u jednom drugom dokumentu navodi dogovor između Mletačke republike i zetske vlastele, sačinjenom na Vranjini 1455. godine, gdje se izričito kaže *„da se mitropolit iz Krajine naziva mitropolitom iz Zete i da on predstavlja naše sveštenike bez kojih mi ne možemo biti“*. Nije poznato do kada se na Prečistoj održao zetski mitropolit, nasljednik Teodosija, koji se pominje prije 1446. godine. Kir Josif je zabilježen 1446. u „Koporinskom ljetopisu“ i vjerovatno nije više imao svoje sjedište u Krajinskom manastiru.² Ali, šta se dešava sa manastirima u sljedećim vjekovima? Sljedeći

The first written mention of the monastery dedicated to the Assumption of the Virgin Mary, or Prečista Krajinska (The Holy Virgin of Krajina), situated in the southwestern part of Lake Skadar in the vicinity of the village of Ostros, appears in the 15th century, in the 1417 charter of Balša III Đurđević. This charter, by which he gifts certain salt marshes to the Monastery, contains the following quotation: “Metropolitan with the whole people and clergy of Prečista Krajinska”. That could signify that Balša III was the ktitor of the monastery and that the church should be dated after 1403, because that was the year of his ascension to the throne.¹ This information leads to the conclusion that the see of the Metropolitanate of Zeta was at that time moved from the Monastery of St. Michael the Archangel on Prevlaka to Prečista Krajinska, where it remained for quite a long time, until the middle of the 15th century, when after the Council of Florence (1438 – 1445) the monastery became Uniate. That is why another document mentions the agreement between the Venetian Republic and the nobility of Zeta, concluded on Vranjina in 1455, which states: “that Metropolitan of Krajina shall be called Metropolitan of Zeta and that he shall represent our clergy without which we cannot be”. We don’t know for how long the Metropolitan of Zeta, the successor of Theodosius mentioned before 1446, remained in Prečista Krajinska. Kir Josif is mentioned in Koporin Chronicle in 1446 and his seat was probably no longer in the monastery of Krajina.² But what

1 Đ. Vojislav, Umjetnost, Istorija Crne Gore 2/2, Titograd 1970, 424.

2 U Prečistoj Krajinskoj sjedio je 1452. godine unijatski prelat grčkog porijekla Sava, raniji episkop Termopila, koji je psihološki pripremao pravoslavce na unijaćenje. Dvije godine kasnije krajinski mitropolit je postao Dušman, Mlečanima dobro poznat kao paroh u Trevizu (1440), episkop u Svaču (1443) i na kraju episkop u Drivastu (1446). On je 1454. postao papški nucij u Srbiji sa pravom da propovijeda rat protiv Turaka. Dušman je izbjegavao odredbe Rima i bio je izopšten zbog svojih neposlušnosti, ali je 1457. umro. Ipak, Prečista Krajinska je bila izgubljena kao sjedište pravoslavnog zetskog mitropolita. Na mjesto Pavla Dušmana stigao je Jovan sa Krita, unijatski prelat, Grk po porijeklu, zavrbovan za mletačku politiku. Njegovi nasljednici su bili Andrija Jarmonetić (1476) i Francesco Kvirin (1495) godine. Zetski mitropoliti su se povlačili, najprije u Manastir Svetoga Nikole na Vranjini, a zatim u crkvu na Komu. U tom metežu ne znamo ko je postavio Visariona, jer Pečka patrijaršija odavno nije postojala. On se održavao zahvaljujući punoj podršci Ivana Crnojevića, koji je u Obodu okupljao kaluđere napuštenih crkava oko Skadarskog jezera i omogućavao im da nastave tradicionalnu djelatnost Zetske mitropolije: И. Божић op.cit. 327

1 Đ. Vojislav, Umjetnost, Istorija Crne Gore 2/2, Titograd 1970, 424.

2 A Uniate prelate of Greek descent, Sava, previously the Bishop of Thermopylae, who prepared the Orthodox Christians for Uniatism psychologically, was in Prečista Krajinska in 1452. Two years later, Dušman, known to the Venetians as the Vicar of Trevizo (1440), Bishop of Svač (1443) and Bishop of Drivast (1446), became the uniate metropolitan of Krajina. He became a papal nuncio in Serbia with the right to propagate war against the Turks. Dušman didn’t follow the regulations of Rome and was excommunicated, but died in 1457. Nevertheless, Prečista Krajinska was lost as the seat of the Orthodox metropolitan of Zeta. John from Krete, a Uniate prelate of Greek descent, turned on to Venetian politics, took Pavle Dušman’s place. His successors were Andrija Jamonetić (1476) and Francesco Quirin (1495). Metropolitans of Zeta retreated at first to the Monastery of St. Nicholas on Vranjina, and then to the church on Kom. We don’t know who appointed Visarion in that chaos, because by that time the Patriarchate of Peć was long gone. He persevered thanks to the full support of Crnojević, who gathered the monks from the abandoned churches of the Ska-

podaci o manastiru potiču iz vremena vizitacija barskih arhiepiskopa tokom 16. i 17. vijeka. U manastiru Prečista Krajinska, koji opet postaje pravoslavni manastir sa tradicijom nekada mitropolijskog sjedišta, obnavlja se kult Svetog Jovana Vladimira koji je zapostavljen u periodu unijatskih mitropolita. U izvještaju barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića³ dok je bio u parohiji Briska, piše da mu je stigao poziv od igumana da posjeti njihov manastir Prečistu Krajinsku. Andrija Zmajević je prihvatio poziv i uputio se ka Krajini, i kako izvještava: Na jednu milju od manastira izašao mu je u susret iguman sa monasima i sveštenicima obučenim u odežde koji su nosili ikone i sveto jevanđelje. Zmajević navodi da se pred svitom iguman kretao dostojanstveno, držeći srebrni krst koga je cjelivao, a zatim je nadbiskup, okađen tamjanom, nastavio put prema manastiru praćen pojanjem monaha i sveštenika.⁴

Nadbiskupija Barska je poslije smrti Andrije Zmajevića (1694) ostala duže vrijeme nepražnjena. Kongregacija je papi Inoćentiju (1691-1700) predložila barskog kanonika Arbanasa Marka Jorgu, Spičanina, koji je bio 43. po redu Arhiepiskop Barski. Ovaj crkveni velikodostojnik je prvobitno bio sveštenik u Baru, da bi ga za barskog arhiepiskopa postavio kotorski biskup Marin Drago 1696. godine, gdje je ostao do 1700. godine. Marko Jorga je 1697. godine ostavio Kongregaciji za propagandu vjere opširan izvještaj o stanju u području barske dijačeze, koji je, kako sam navodi sastavio ličnim saznanjem i saznanjem stečenim na osnovu uvida u postojeću dokumentaciju („dalle atiche carte“). U originalu, izvještaj ima 7 strana i čuva se u Arhivu Vatikana.⁵

Arhiepiskop Jorga navodi da je u Baru i okolini katoličkih duša 279, od kojih je za svete

3 Андрија Змајевић, барски надбискуп (од 1671), написао је Летопис Црковни : Darxava sveta slavna i kreposna carkovnog letopisa trudom Andrije Zmaievicha Perascctanina filosofie nauciteglia i bogoslovca, gnigda opata Perascckoga sada arkibiskupa barskog, u Budvi SV. pristoglia apostolskoga namesnika, kraglievstva Servie nacelnika svomu narodu Slavinskomu. год. MDCLXXV.

4 Ј.Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19 века, Београд 1952, 372

5 Congregazio de propaganda Fide, Scritture originali riferite nelle Congregazioni generali, Anno 1697, vol. 528 nro 18 (15. 6. 1697), strane 307-313.

happened to the monastery in the following centuries? Next data comes from the times of visitations of archbishops of Bar in the 16th and the 17th century. In Prečista Krajinska, which once again becomes an orthodox monastery with a tradition of the former metropolitan see, the cult of St. Jovan Vladimir, neglected in the times of Uniate metropolitans, is restored. In the report composed during his stay in the parish of Briska, Andrija Zmajević³, Archbishop of Bar, writes about receiving an invitation from the igumen to visit their monastery, Prečista Krajinska. Andrija Zmajević accepted the invitation and set off to Krajina, and as he further reports: One mile from the monastery the igumen came out to meet me, accompanied by monks and clergy wearing vestments and holding icons and the Gospel Book. Zmajević writes that the igumen walked with dignity, holding a silver cross which he had venerated, and then the archbishop, censed with thyme, continued his journey to the monastery followed by the chant of the monks and clergy.⁴

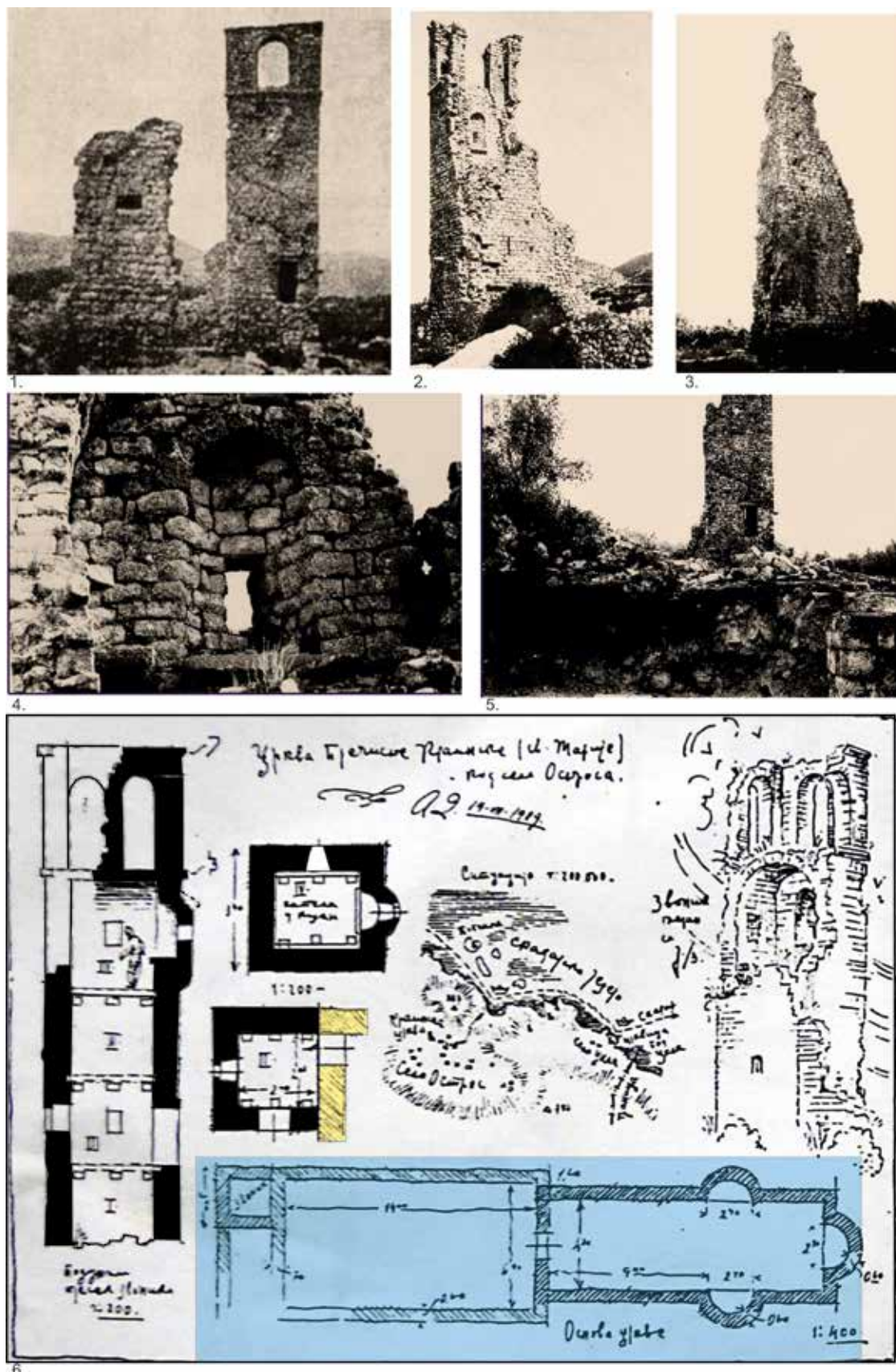
After Andrija Zmajević's death (1694) the Archbishopric of Bar remained vacant for quite a long time. The congregation suggested to the Pope Innocent (1691 – 1700) a clergyman from Bar, Marko Giorga from Spič, who became the 43rd Archbishop of Bar. This church dignitary, formerly a priest in Bar, was appointed the Archbishop of Bar by the Bishop of Kotor Marin Drago in 1696 and remained in that position until 1700. Marko Giorga left an extensive report to the Congregation for the Propagation of the Faith about the state and the territory of the Diocese of Bar, in his own words, written by using personal knowledge and information obtained from the existing documentation (“dalle antiche carte”). The original report is 7 pages long and is kept in the Vatican Archive.⁵

dar Lake area in Obod, allowing them to continue traditional activities of the Metropolitanate of Zeta: И. Божић оп. cit. 327

3 Andrija Zmajević, Archbishop of Bar (from 1671), wrote the Church Chronicle: Darxava sveta slavna i kreposnacarkovnog letopisa trudom Andrije Zmaievicha Perascctanina filosofie nauciteglia i bogoslovca, gnigda opata Perascckoga sada arkibiskupa barskog, u Budvi SV. pristoglia apostolskoga namesnika, kraglievstva Servie nacelnika svomu narodu Slavinskomu. год. MDCLXXV.

4 Ј.Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19 века, Београд 1952, 372

5 Congregazio de propaganda Fide, Scritture originali riferite nelle Congregazioni generali, Anno 1697, vol. 528 nro 18 (15. 6. 1697), pages 307-313.

Sl. 2. Zvonikcrkve u različitim periodima 20. vijeka (1-5); situacioni plan Prečiste Krajinske prema A. Deroku (6).

Fig. 2. Bell tower of the church in the different period of 20th century (1-5); plain of the Prečista Krajinska church according to A. Deroko (6).

sakramente i pričešće sposobno 199, a koje opslužuje Đorđe Debelja, dok u samom gradu Baru postoje samo dvije katoličke kuće. Jorga navodi kako u njemu živi 2700 muhamedanaca i nekoliko Srba, koji su u gradu i njegovom podgrađu. Za Krajinu navodi da je prva barska dijaceza koja se nalazi na istoku, navodeći da se ovdje nalazi *manastir Slavnom Uznesenju Blažene Djevice (Uspenja Bogorodičinog ili Prečista Krajinska), koji je veoma darivan od okolnog naroda pa i samih katolika i muhamedanaca na dan njegove slave. Ovaj manastir i crkva su u posjedu i služnju kaluđera ili pak srpskih monaha, budući da je cijela ova opština tog obreda od starina, ali, dalje kaže da bez obzira na to, i našima (katolicima) je dozvoljeno celebrirati, budući da je i sam celebrirao u njoj zajedno sa rado pominjanim prethodnikom Andrijom Zmajevićem za vrijeme njegove zadnje posjete ovoj dijacezi.* Jorga zatim ponavlja Zmajevićev opis dočeka, ponavljajući kako su ih pravoslavni kaluđeri čekali na milju od manastira, obučeni u odežde sa krstom naprijed, kadionicom i upaljenim svijećama "pjevujući himne na svoj način zadržali su nas tri dana na svoj trošak. Zatim kaže: „Ova opština (Krajina) broji 1200 duša, ovijanih Srba. („tutti pero Serviani“)"⁶ U nemalom broju sičnih izvještaja izdajamo i izvještaj Marina Bize, Rabljanina, koga je publikovao Franjo Rački⁷, a koji je veoma sličan prethodnim izvještajima. Pretpostavlja se da je manastir srušen krajem XVII vijeka u pohodima skadarskog paše Sulejmana-paše Bušatlije.⁸ Svakako jedan od najpoznatijih izvještaja katoličkih prelata je Opis Sandžakata Skadarskoga iz 1614. godine, Marijana Bolice.⁹ Boličin izvještaj je nemjerljivo značajan

Archbishop Giorga writes that 279 Catholics live in Bar and the surrounding area, 199 of who can receive communion and sacraments, and are served by Đorđe Debelja, but that there are only two catholic homes within the town. Giorga mentions that there are 2700 Mohammedans and a couple of Serbs, who live in the upper and lower town. He says that Krajina is the first diocese of Bar in the east, mentioning that here lies the Monastery of the Glorious Assumption of the Blessed Virgin (the Assumption of the Virgin Mary or Prečista Krajinska), which receives a multitude of gifts from the neighboring people including Catholics and Mohammedans on its patron saint's day. This monastery and the church belong to and are served by the monastic clergy, or Serbian monks, considering that the whole municipality has belonged to that rite since ancient times, but he further states that our people (Catholics) are allowed to celebrate regardless, because he himself had celebrated there together with his fondly remembered predecessor Andrija Zmajević during his last visit to this diocese. Giorga then repeats Zmajević's account of the reception, recounting that Orthodox monks were waiting for us a mile from the monastery, wearing vestments, with a cross at the front, a censer and lit candles; singing hymns in their own way they kept us for three days at their expense. Then he says: "This municipality (Krajina) has a population of 1200, all of them Serbs ("tutti pero Serviani")".⁶ Among a significant number of similar reports we would like to specifically mention a very similar report by Marino Bizzi from the island of Rab, published by Franjo Rački⁷. It is believed that the monastery was destroyed at the end of the 17th century during the campaigns of Suleyman Pasha Bushati from Shkodër.⁸ One of the most famous reports of Catholic prelates is certainly The Description of the Shkodër Sanjakate from 1614, by Marijan Bolica.⁹ Bolica's

6 Растодер Ш., Извјештај надбискупа Марка Јорге о стању барске надбискупије 1697. год., Историјски записи, XLVIII, бр.1-2, Подгорица, 1994.

7 Извјештај Барског надбискупа Марина Бизе о својем путовању по Арбанашкој и старој Србији, ЈАЗ, Старине 20, 1988.

8 P. Tatjana, Manastiri na tlu Crne Gore, Podgorica 1995,105-106.

9 M. Bolica, Relazione et descrittone del sangiacato di Scuttari, dove si ha piena contezza delle citta et siti, loro villagi, case et habitatori, rito, costumi, havere et armi di quei popoli, et quanto di considerabile minutamente si contenga in quel ducato; fatta da Mariano Bolizza nobile di Cattaro. 1614: Njegovi podaci su od izuzetne važnosti, naročito zbog toga to je pobrojao sva sela u Crnoj Gori i dijelu Albanije, određivši koliko je

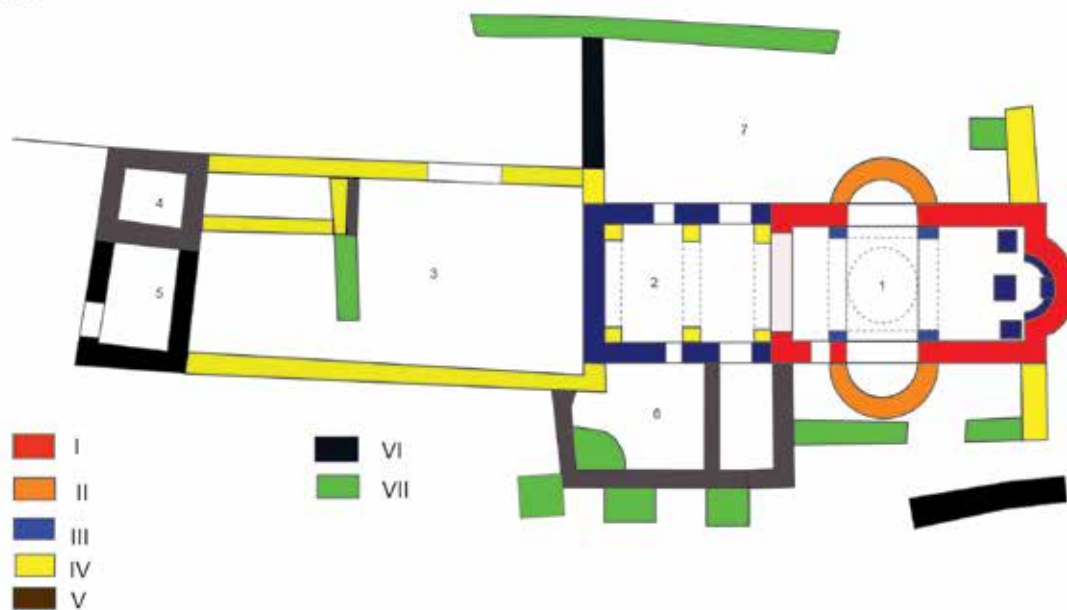
6 Растодер Ш., Извјештај надбискупа Марка Јорге о стању барске надбискупије 1697. год., Историјски записи, XLVIII, бр.1-2, Подгорица, 1994.

7 Извјештај Барског надбискупа Марина Бизе о својем путовању по Арбанашкој и старој Србији, ЈАЗ, Старине 20, 1888.

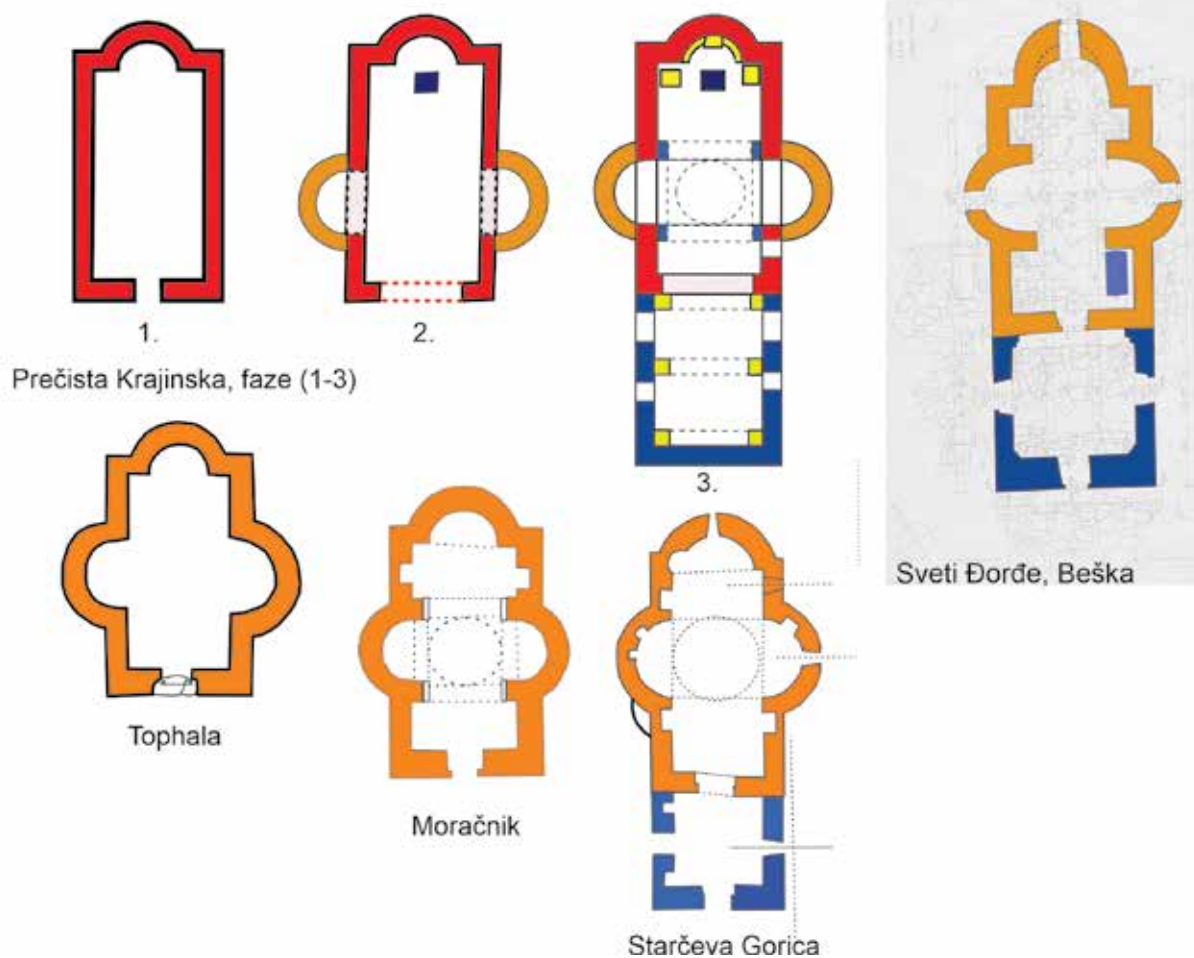
8 P. Tatjana, Manastiri na tlu Crne Gore, Podgorica 1995,105-106.

9 M. Bolica, Relazione et descrittone del sangiacato di Scuttari, dove si ha piena contezza delle citta et siti, loro vil-

A Prečista Krajinska- građevinske faze

B Crkve na Skadarskom jezeru

Sl. 3. Prečista Krajinska, faze gradnje.

Fig. 3. Prečista Krajinska, Phase of building.

po sljedećem podatku, iz koga se vidi da su već 1614. godine svi manastiri na Skadarskom jezeru u rukama pravoslavnih Srba (kako piše u izvještaju), nabrajajući ih poimenice: Tornegia 120 miglia, d' entro d' esso vi ressedono cinque scogli, e cadaun d' essi sortisse il nom proprio del convento di calogieri servi, che ivi habitano. Il principal d' essi e s. Nicolo di Vuranina, Com, Bescagoriza, Starcevagoriza, Moracnich."

Jedan od prvih velikih historičara koji je prepoznao „Marijinu crkvu u Krajini“ kao mjesto gdje je sahranjen knez Vladimir bio je Konstantin Jireček.¹⁰ Osim toga, on je i među prvima

boraca sposobno po plemenima i ko su im starješine odnosno komandanti. Razlog ovako iscrpnog popisa pravoslavnih sela leži u želji da se napravi strategija unijačenja i podizanja pobune protiv osmanske vlasti. Međutim, osim demografskih podataka ima i drugih, koji opisuju određene oblasti i stanje crkve u tim predjelima. Kada govori o Cetinju, on navodi: „Zetigne e posta in piano non troppo fertile di quattro miglia in circa in longhezza et due di larghezza, dove quasi nel fine presso a quattro grandissimi e ben acconzi pozzi d' acqua sorgente e fredissima l' illustrissimo signor conte Giovanni Cernovichio vi fabrico un picciol si ma bellissimo monasterio de Monaci o Calogieri di s. Basilio di rito serviano, nel qual vi resiede un vescovo con 25 calogieri et 40 altri tra chierici et conversi. Questo prelato come metropolitico commanda a tutti gli abitanti di Montenegro nel spirituale, riconoscendo solamente il reverendissimo patriarca di Pech per superiore.“

10 K. Жиречек, Историја Срба. Београд 1988, 117. Jireček je, nakon što je konstatovao da je Vladimirovo tijelo sahranjeno u „Marijinoj crkvi u Krajini“, zaključio da su vojnici Epirske Despotovine, kada su u vrijeme Nemanjinog sina Stefana Nemanjića posjeli Skadar, prenijeli sveca u Drač, u doba kada su u vojnim pohodima Mađara, Bugara i Franaka svetijske mošti bile veoma dragocjen plijen, navodeći i da mošti svetitelja sada počivaju u manastiru Svetog Jovana kod Elbasana, u srednjoj Albaniji, u crkvi koju je obnovio arbanaški knez Karlo Topija 1381. godine: Jireček, op.cit. 118. Teško je kazati i zašto Jireček piše da je crkva u Elbasanu posvećena Svetom Jovanu Krstitelju iako su mu poznata sva tri ktitorska natpisa Karla Topije (na grčkom, latinskom i staroslovenskom) gdje je jasno zapisano da Karlo Topija 1381. godine iz temelja podiže crkvu Svetog Jovana Vladimira na mjestu gdje je nekada postojao stariji hram (Svete Trojice po tradiciji) koji je bio srušen. Teorija, da je ime Jovan dodato imenu Vladimir je toliko nerazumna koliko su nerazumni razlozi koji su historičare naveli da ne provjere epigrafske podatke. Ktitorski natpisi Karla Topije koji se čuvaju u muzeju u Tirana saopštavaju sljedeće:

1. Natpis na grčkom: „Da se zna kako je ovaj hram sa svim od temelja do sljemena bio srušen od zemljotresa u vrijeme kada je svom zemljom arbanskom gospodario previsoki i prvi Karlo Topija, krvni rođak kralja Francuske, i on sazida ovaj hram svetoga Jovana Vladimira

report is immensely important for providing us with the information that as early as 1614 all of the monasteries on Lake Skadar were in the hands of Orthodox Serbs (as stated in the report), listing them by names: „Tornegia 120 miglia, d' entro d' esso vi ressedono cinque scogli, e cadaun d' essi sortisse il nom proprio del convento di calogieri servi, che ivi habitano. Il principal d' essi e s. Nicolo di Vuranina, Com, Bescagoriza, Starcevagoriza, Moracnich.“

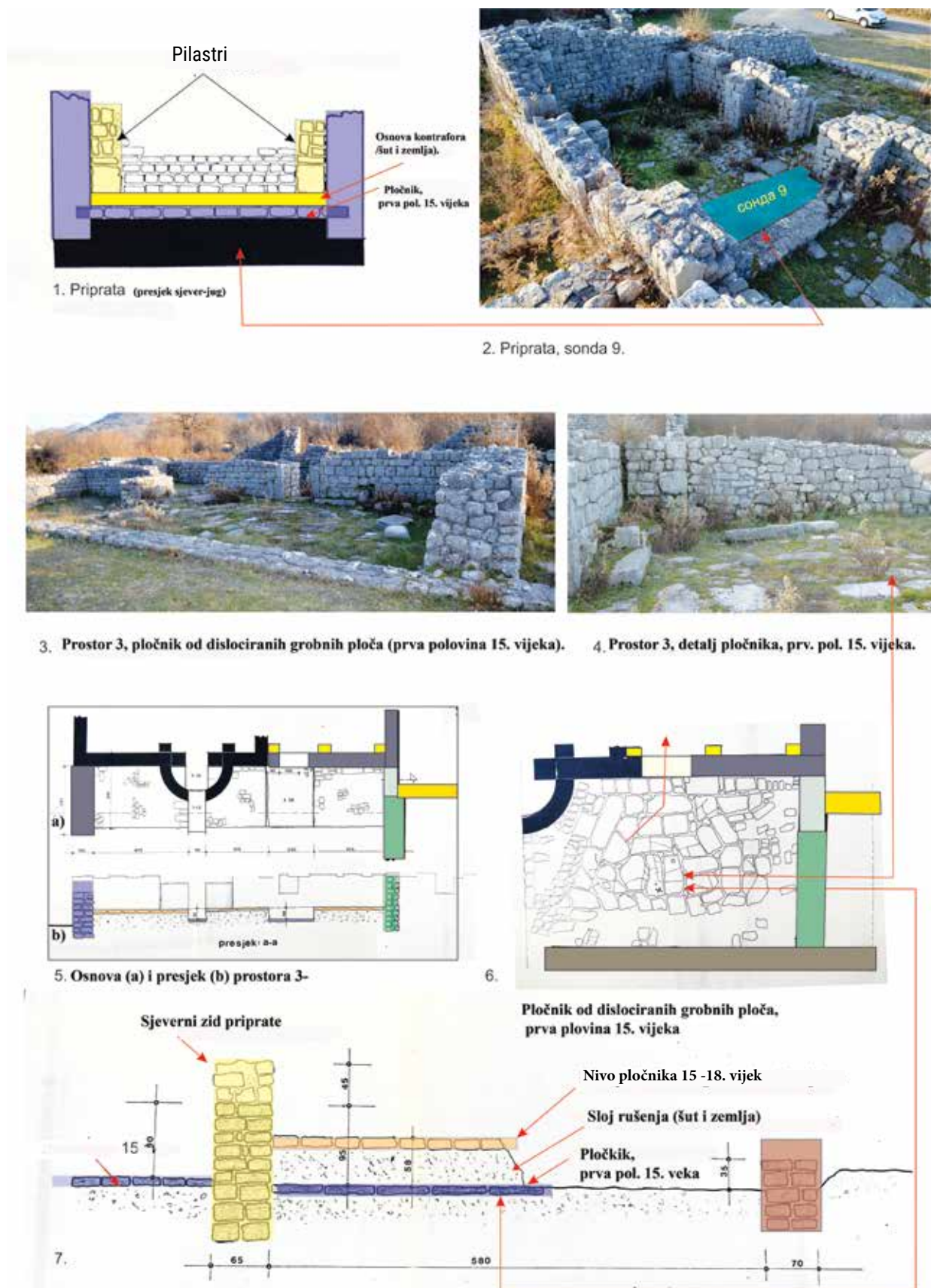
Konstantin Jireček was one of the first historians to recognize „Mary's church in Krajina“ as the place where Prince Vladimir was buried.¹⁰ He was also among the first to express

lagi, case et habitatori, rito, costumi, avere et armi di quei popoli, et quanto di considerabile minutamente si contenga in quel ducato; fatta da Mariano Bolizza nobile di Cattaro. 1614: His data is of an extreme importance, particularly because of the fact that he has counted all villages in Montenegro and a part of Albania, establishing a number of capable fighters per tribe and the identities of their chiefs, i.e. commanders. The reason for such an extensive list of Orthodox villages lies in the plan to create a Uniate strategy and rebel against the Ottoman rule. However, apart from the demographic data there are descriptions of certain regions and conditions of the church in these areas. When he mentions Cetinje, he writes: „Zetigne e posta in piano non troppo fertile di quattro miglia in circa in longhezza et due di larghezza, dove quasi nel fine presso a quattro grandissimi e ben acconzi pozzi d' acqua sorgente e fredissima l' illustrissimo signor conte Giovanni Cernovichio vi fabrico un picciol si ma bellissimo monasterio de Monaci o Calogieri di s. Basilio di rito serviano, nel qual vi resiede un vescovo con 25 calogieri et 40 altri tra chierici et conversi. Questo prelato come metropolitico commanda a tutti gli abitanti di Montenegro nel spirituale, riconoscendo solamente il reverendissimo patriarca di Pech per superiore.“

10 K. Жиречек, Историја Срба. Београд 1988, 117. After stating that Vladimir's body was buried in „Mary's church in Krajina“, Jireček concluded that the soldiers of the Despotate of Epirus, when they conquered Shkodër during the reign of Nemanja's son Stefan Nemanjić, transferred the saint to Durrës, at the times when relics of saints were a precious loot in the military campaigns of Hungarians, Bulgarians and Franks, and wrote that the relics of the saint now rest in St. John Monastery near Elbasan, in central Albania, in the church rebuilt by the Albanian prince Karl Thopia in 1381: Jireček, op.cit. 118. It is difficult to say why Jireček writes that the church in Elbasan is dedicated to St. John the Baptist, although he knows of all three ktitor inscriptions of Karl Thopia (in Greek, Latin and Old Slavonic), where it is clearly written that Karl Thopia built the church of St. John Vladimir at the location of an older church (of The Holy Trinity according to the tradition) which was destroyed. The theory that the name John was added to the name Vladimir is as irrational as are the reasons that made historians not check the epigraphic data. Karl Thopia's ktitor inscriptions that are kept in the museum in Tirana state the following:

1. „Be it known that this temple was razed to the ground by an earthquake in the times when the highest and prime Karl Thopia, blood relative of the king of France, ruled over the whole

Sl. 4. Arheološka iskopavanja 1985. godine, situacije u priprati i prostoru 7 (sjeverno od crkve).
 Fig. 4. Archaeological excavation 1985., plains into the nartex and Area 7 (north side from church)

iznio mišljenje da su vojnici Epirske despotovine odnijeli mošti svetitelja iz Prečiste oko 1215. godine, što je uglavnom prihvaćeno u južnoslovenskoj i drugoj historiografiji. F. Šišić je čak bio izričiti¹¹, pa je, budući uvjerna da je Krajina mjesto u kome se nalazi Vladimirova zadužbina, glosirao i mjesto sahrane arhonta Petrislava, njegovog oca, napisavši umjesto „*Sepultus est in ecclesia sanctae Mariae in loco qui dicitur Gazeni...*“¹² izmišljeni naziv mjesta njegove sahrane: „*in loco cui Craini dicitur*“,¹³ svakako da bi ga izjednačio sa Vladimirovim žitijem koje je po njemu mnogo određeniji, jer se navodi: „*Tulitque denique corpus eius et asportavit in loco, qui Craini dicitur, ubi curia eius fuit, et in ecclesia sanctae Mariae recondidit.*“¹⁴ Kasnije se ovo mjesto sahrane „svetog

i podiže ga od osnova do vrha radi vjere i top-la srca. od Hristova rođenja podignuća hrama godine 1381, a od rođenja svijeta 6890. a gospodstva Topijina godine 22-ge, 4-og mjeseca, indikta 5-og, sunčanog kruga 4-og, mjesečnog 12-om. a podiže hram što ga gledaš veći od onog što bješe pređe.“(natpis je dužine 2.20 i širine 0.70, i nalazi se na nadvrtnoj gredi).

2. Natpis na latinskom: „Anno ab incarnatione Domini nostri Iu. Xristi MCCCLXXXI indictione v regente in Albania serenissimo pricipo dumno Karlo topia primo de domo Franciae anno dominationis ejus XXII una cum illustrissimo suo filio primogenito domino Georgio nanc ecclesiam fecit.“ (Natpis je dimenzija 0.50 x 0.48 m, i nalazio se uklesan na južnoj strani). Godine od vaskrsenja Isusa Hrista 1381, indikta 5, kada je Albanijom gospodario njegova svjetlost Karlo Topija prvi, od francuske kuće, 22. godine njegovog vladanja, sa svojim sinom presvjetlim i prvorođenim Đorđem, ovu crkvu sagradi). Natpis na latinskom 1381 godina:

3. Natpis na staroslovenskom: „Ovu svetu crkvu Svetog Jovana Vladimira stvori Karlo Topija gospodar Rabianski godine u ljeta gospodstva svojega 22 i svrši je u ljeta gospodstva svojega 24“.

Ovi natpisi koji rječito govore o tome da je ovo crkva u kojoj je sahranjen Jovan Vladimir na ostacima srušene crkve, po elbasanskoj tradiciji i Grčkom žitiju posvećenoj Svetoj Trojici, a ne u crkvi Svetog Jovana Krstitelja, po kome je knez dobio i ono drugo ime Jovan, što se još, i to potpuno neshvatljivo, provlači kroz modernu historiografiju.

11 Ф. Шишић, Летопис Попа Дукљанина, Београд-Загреб 1928, 420.

12 Живковић, Т., Gesta Regum Sclavorum I (u nastavku GRS), Историјски институт – Манастир Острог, Извори за српску историју књига 7, латински извори књига 1, Београд-манастир Острог, 2009, 124, XXXV 5.

13 Ф.Шишић, op.cit, 420.

14 GRS I, 136, XXXVI, 15

the opinion that the soldiers of the Despotate of Epirus took the relics of the saint from Prečista Krajinska around 1215, which has been generally accepted in South Slavic and other historiographies. F. Šišić was even more explicit.¹¹ Being confident that Krajina was the location of Vladimir's endowment, he identified the burial place of Archon Petrislav, his father, by adding a fictional name of the location „in loco cui Craini dicitur“¹², instead of „Sepultus est in ecclesia sanctae Mariae in loco qui dicitur Gazeni...“¹³, certainly in order to make it correspond to Vladimir's hagiography, which according to him was much more precise, because it states: „Tulitque denique corpus eius et asportavit in

Albanian land, and he built this holy temple of St. John Vladimir and built it from foundations to the roof out of faith and warmth of heart. in the year 1381 from the birth of Christ, year after creation 6890. 22nd year of Thopia's reign, 4th month, 5th indiction, 4th solar cycle, 12th month. and he built the temple you see larger than the one before.“ (the inscription is 2.20 long nad 0.70 wide and it is on the door lintel). Greek inscription.

2. „Anno ab incarnatione Domini nostri Iu. Xristi MCCCLXXXI indictione v regente in Albania serenissimo pricipo dumno Karlo Topia primo de domo Franciae anno dominationis ejus XXII una cum illustrissimo suo filio primogenito domino Georgio nanc ecclesiam fecit (the inscription measures 0.50 x 0.48 m and it was engraved on the southern side)“. Year of incarnation of our Lord Jesus Christ 1381, 5th indiction, when his Highness Karl Thopia the First, of the house of France, ruled over Albania, in the 22nd year of his reign, built this church together with his son his Highness and Firstborn George). Latin inscription, 1381.

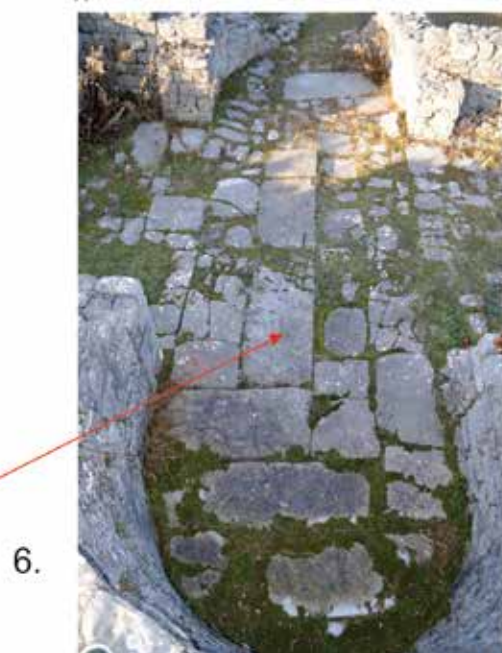
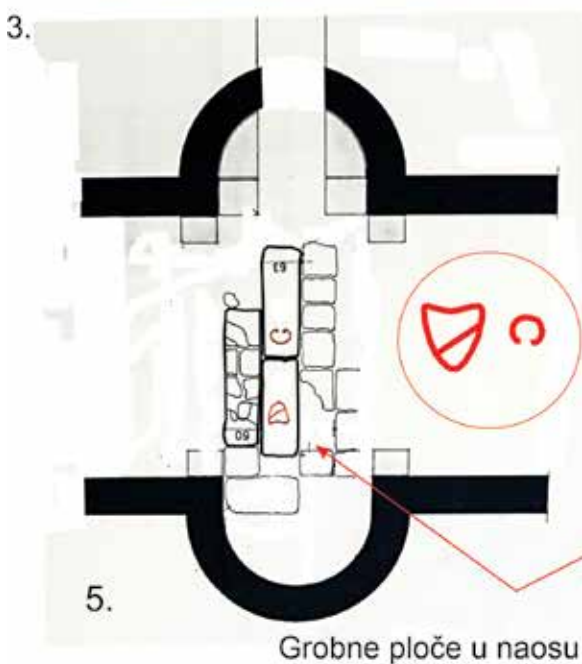
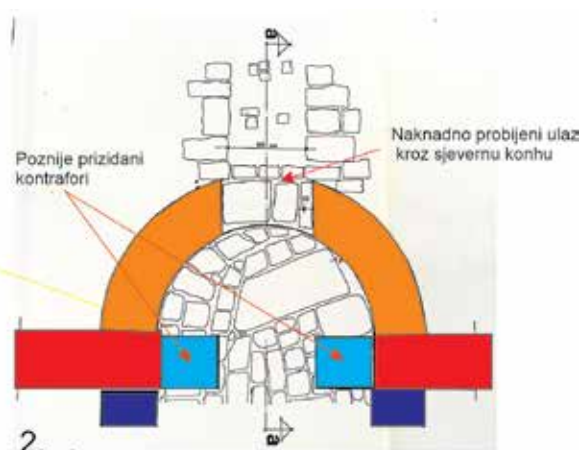
3. This holy church of St. John Vladimir was created by Karl Thopia the lord of Raban in the 22nd year of his reign and finished in the 24th year of his reign 24. Old Slavonic inscription, 1381.

These inscriptions tell us explicitly that this is the church where „the holy king“ was buried, on the remains of a destroyed church dedicated to the Holy Trinity, according to the Elbasan tradition and Greek hagiography, not the Church of St. John the Baptist, after whom the prince got his other name – John, although that is, as unbelievable as it may seem, still encountered in modern historiography.

11 Ф. Шишић, Летопис Попа Дукљанина, Београд-Загреб 1928, 420.

12 Ф.Шишић, op.cit, 420.

13 Живковић, Т., Gesta Regnum Sclavorum I (=GRS), Историјски институт – манастир Острог извори за српску историју књига 7, латински извори књига 1, београд-манастир Острог 2009, 124, XXXV 5.

Sl. 5. Sjeverna i istočna konha, situacije.
Fig. 5. North and south conch, plains.

kralja“ prihvatilo kako na osnovu studija nekih vodećih istoričara 20. i početka 21. vijeka vijeka, tako i na osnovu jakog krajinskog kulta Svetog Jovana Vladimira koji se održao do danas. Dukljaninov navod mjesta sahrane „u Krajini u Crkvi Svete Marije“ i narodna tradicija kraja, ostali su i dan-danas jedini dokaz da je Prečista Krajinska mjesto gdje je sahranjen svetitelj nakon translokacije njegovih zemnih ostataka iz Prespe, gdje je po Dukljaninu ubijen na prevaru, što se vremenski opredjeljuje u 11. vijek, premda bi moglo da se kaže da su od 1977. godine arheološka istraživanja bitno dopunila naše saznanje o ovom manastiru, i negirala ovaj po arheološkim podacima izmišljeni istorijski proces.¹⁵

O tome ko je (arhont) Petrislav, Dukljanin govori u 34. i 35. glavi svoga spisa, kada opisuje kojim oblastima vlada, ko mu je otac i djed, i šta se desilo sa Miroslavom, njegovim bratom, nakon čije tragične smrti je preuzeo njegovu oblast Podgorje. Ovdje se i po prvi put pominje Zeta kod Dukljanina, što je veoma bitno jer se radi o prološkom dijelu koje je uvod u latinsko žitije Svetog Jovana Vladimira. Dukljanin Petrislava naziva kraljem- rex, a iz rečenice: „*Post haec rex Petrislavus genuit filium quem Vladimirus vocavit et in pace quievit*“ možemo pretpostaviti da je umro u starosti, jer se nakon rođenja njegovog sina Vladimira brzo upokojio, da bi bio sahranjen u mjestu Gazeni.¹⁶

15 Ovakvo datovanje Krajinskog manastira prihvatili su skoro svi značajniji istoričari, istoričari arhitekture srednjeg vijeka i arheolozi, kao : И. С. Јастребов, Подаци из Историје Српске Цркве, Београд 1879; М. Šufflay, Православље на Јадрану, Старохрватска проsvета нова серија II, 1-2, Загреб-Кни 1928, n. 51; isti: Срби i Арбанаси, Веоград 1925, 5,6; Ф. Шишић, op.cit. 340; А. Дероко, У Бодиновој престоници-путописне археолошке забелешке из Скадра, града Росафа и околине, Старинар, Орган Археолошког друштва у Београду, трећа серија (за 1928- 1930), Београд 1930, 145; Ј. Ковачевић, Од досељења Словена до краја XII вијека, у: Историја Црне Горе I, Титоград 1967., 281; Т. Живковић, Легенда о Павлимиру Белу, Историјски часопис 50 Београд, 2003 16; Т. Живковић, Gesta Regum Sclavorum II; Н. Банашевић, Летопис Попа Дукљанина, Београд 1971, 37; П. Мијовић, Типологија црквених споменика Црне Горе, ЦАНУ, посебна издања, књига 30, Подгорица 1996; Р. Вујичић, О култу и иконографији Св. Јована Владимира, Гласник Одељења умјетности књ. 29 (2011), 237-264., Ђ. Јанковић, Српско Поморје од 7. до 10. стољећа, Београд 2007. 86-87, i mnogi други.

16 GRS I, 124, XXXIV-XXXV. По питању убикације мјеста Газени мало се научника бавило овим топонимом, према

loco, qui Craini dicitur, ubi curia eius fuit, et in ecclesia sanctae Mariae recondidit.“¹⁴ This location was later accepted as the burial place of „the holy king“ on the basis of the studies of some of the leading 20th and early 21st century historians, and of the very strong cult of St. John Vladimir, which survives to the present day, arriving to Prečista Krajinska in the 16th century after the departure of the Uniate bishops. The burial place stated by the Priest of Duklja: „in Krajina in the Church of St. Mary“, and folklore tradition of the region, remain to this day the only proof that Prečista Krajinska is in fact the place where the saint was buried after the translocation of his earthly remains from Prespa, where, according to the Priest of Duklja, he was treacherously murdered (an event dated to the 11th century), although we should note that since 1977 archaeological research has significantly expanded our knowledge about this monastery and has discredited this, judging from the archaeological data, fictional historical process.¹⁵

On who (archon) Petrislav was, the Priest of Duklja tells us in chapters 34 and 35 of his cronicles, where he describes the regions over which he reigned, who his father and grandfather were and what happened to Miroslav, his brother, after whose tragic death he took control over his region of Podgorje. Here he mentions Zeta for the first time, which is very important because this part is a prologue to the Latin hagiography of Saint Jovan Vladimir. The Priest of Duklja calls Petrislav

14 GRS I, 136, XXXVI, 15.

15 This dating of the Krajina monastery was accepted by almost all of the relevant historians, medieval architecture historians and archaeologists: И. С. Јастребов, Подаци из Историје Српске Цркве, Београд 1879; М. Šufflay, Православље на Јадрану, Старохрватска проsvета нова серија II, 1-2 (1928), Загреб-Кни 51; Ф. Шишић, op.cit. 340; А. Дероко, У Бодиновој престоници-путописне археолошке забелешке из Скадра, града Росафа и околине, Старинар, Орган археолошког друштва у Београду, трећа серија (за 1928- 1930), 1930, Београд, 145; Ј. Ковачевић, Од досељења Словена до краја XII вијека, у: Ист. Ц.Г. I, Титоград 1967., 281; Т. Живковић, Легенда о Павлимиру Белу, Историјски часопис 50 Београд, 2003 16; Т. Живковић, Gesta Regum Sclavorum II; Н. Банашевић, Летопис Попа Дукљанина, Београд 1971, 37; П. Мијовић, Типологија црквених споменика Црне Горе, ЦАНУ, посебна издања, књига 30, Подгорица 1996; Рајко Вујичић, О култу и иконографији Св. Јована Владимира, Гласник одељења умјетности књ. 29 (2011), 237-264. Ђ. Јанковић, Српско Поморје од 7. до 10. стољећа, Београд 2007. 86-87 and many others.

1.

2.

3.

4.

5.

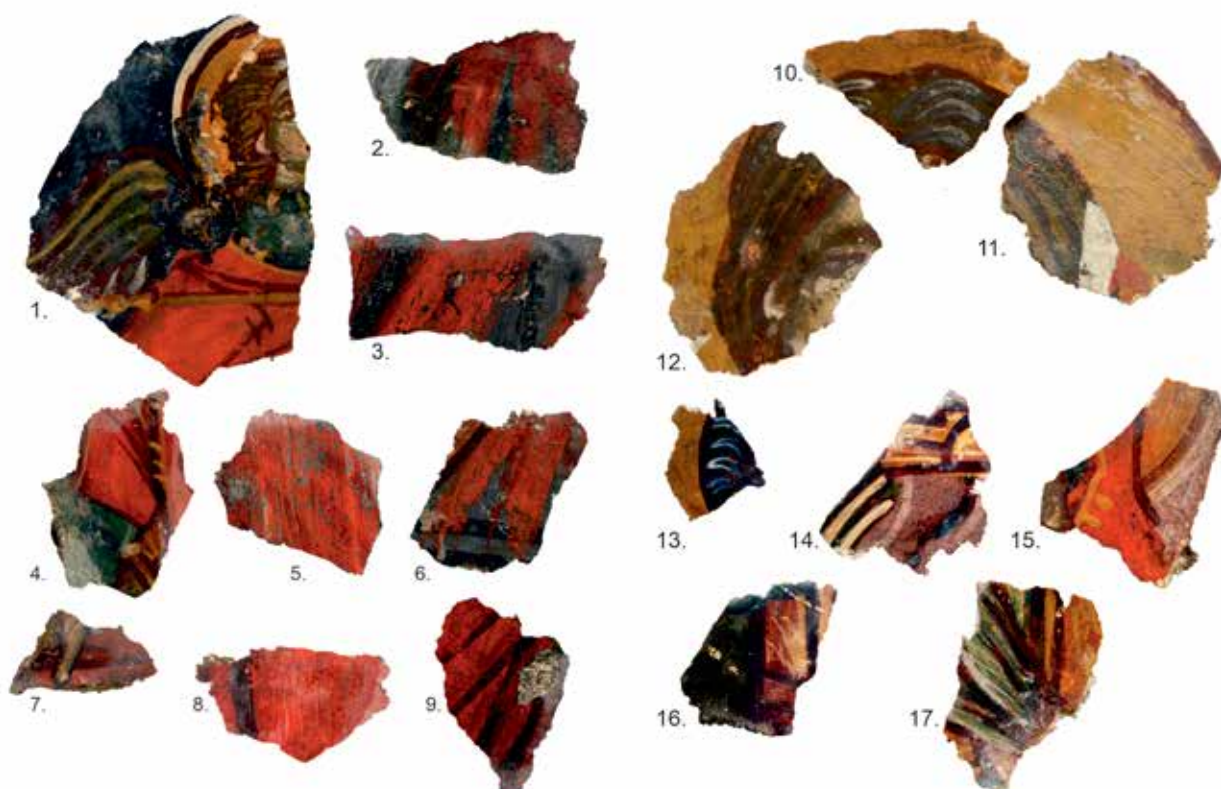
Sl. 6. Grobovi ispod pločnika u centralnom dijelu tri konhalne crkve.

Fig. 6. Graves under the stone pavements into the central part of triconch church.

je skoro sasvim evidentno da se Dukljaninov toponim Gazeni nalazi u okviru komune Skadra, i da je zabilježeno u arhivama Venecije. Slabljenjem autonomije grada dolaskom Mlečana postojalo samo jedno selo koje je bilo neposredno potčinjeno opštini, a to selo se zvalo Kazene: „...pro un pecio terreni ab orto ad montem ubi antiquitus erant Casene ed oposito porte magistre Scutari“: И. Божић, Немирно поморје XV вијека, Beograd 1979, 269. На Коронелијевом атласу (1690) Ovo mjesto je ubilježeno kao Cassena Borgo di Scutari S.Maria, sa 80 kuća, muslimana i hrišćana: V. Corronelli, Atlante Veneto nel quale si contiene la descittione geografica, storica, sacra,

king – rex, and from the sentence: „Post haec rex Petrislavus genuit filium quem Vladimirus vocavit et in pace quievit“ we can assume that he lived until old age, because he died shortly after the birth of his son Vladimir, and was buried in Gazeni.¹⁶

¹⁶ GRS I, 124, XXXIV-XXXV. As for the location of Gazeni, not many scientists have studied this toponym, although it is evident that the toponym Gazeni mentioned by the Priest

Sl. 7. Ostaci živopisa, faza 1 (10-17), faza 2 (1-9).

Fig. 7. The rest of the fresco painting, Phase 1 (10-17), Phase II (1-9).

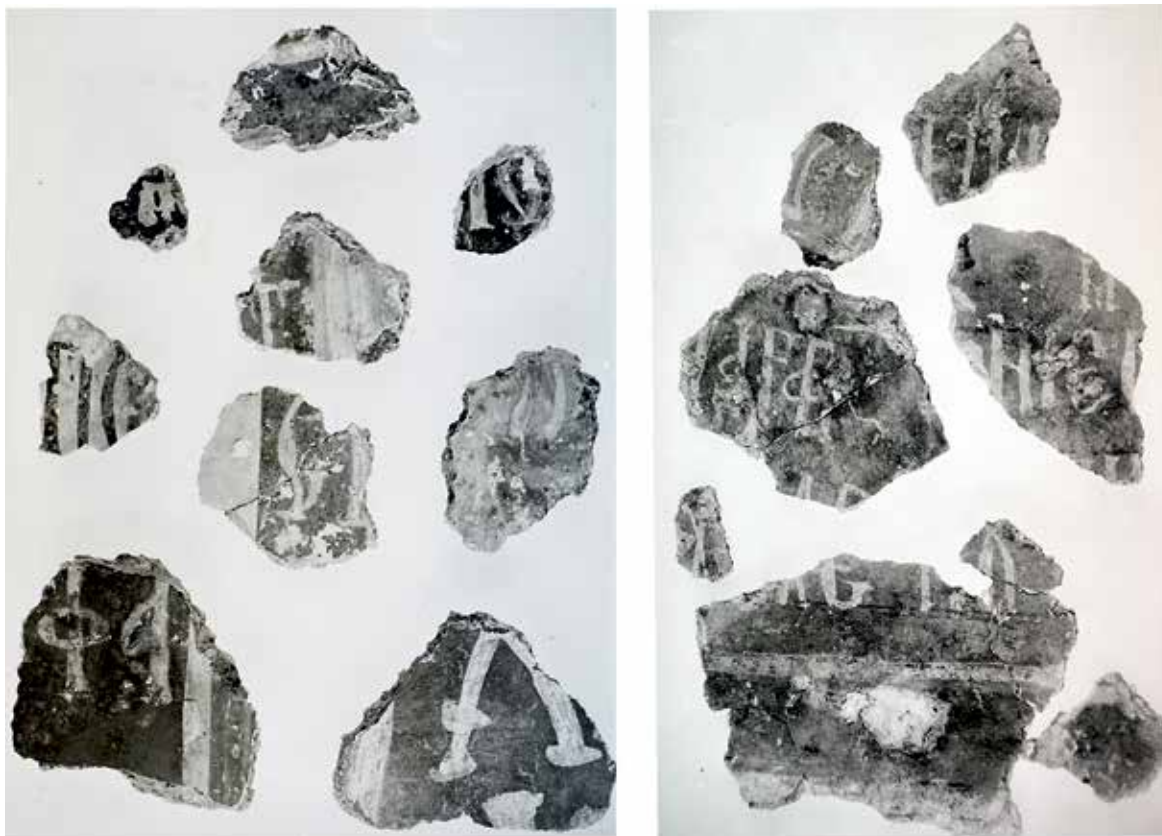
Prva istraživanja Prečiste Krajinske, za koja se može kazati da su imala arheološki karakter obavljena su od strane Zavičajnog muzeja u Baru 1976. godine. Iako istraživanja nijesu objavljena, iz dnevnika iskopavanja saznajemo da se uglavnom radilo na raščišćavanju šteta, tokom kojih je otkopana velika količina krovnih imbrica i klesanih kvadera. Pronađena su četiri nečitka srebrna novčića, fragmenti grube i slikane keramike 15-16. vijeka fragmenti fresaka i nekoliko ispreturnih mramorova sa jednostavnim simbolima. Takođe, u šteti su pronadjeni ostaci skeleta, što znači da su se stanovnici dugo poslije napuštanja i manastira sahranjivali na ovom mjestu. Pri osnovi pada konstatovan je sloj gari debljine 2-4 centimetra, što indicira na to da je prestanak života u manastiru uzrokovao veliki požar.¹⁷

profana e politica degl' imperi m regni, provincie e stati dell universo, loro divisione e confini, in Venetia MDCXC.

17 Istraživanjima koja su trajala od 5. oktobra 1977. do 15. oktobra iste godine rukovodio je Omer Peročević, arheolog

The first excavations of Prečista Krajinska that can be considered archaeological, were conducted by the Heritage Museum of Bar in 1976. Although the results were not published, according to the excavation journal the work mostly consisted of clearing the rubble and a large quantity of roof tiles and carved stone blocks were found in the process. Four illegible silver coins were discovered, along with fragments of crude and painted pottery from the 15th and 16th century, fragments of frescoes and a couple of dislocated monolithic grave

of Duklja is located within the commune of Shkodër and that it was recorded in Venetian archives. After the arrival of the Venetians the autonomy of the town was weakened and only one village was still subordinated to the municipality, the village of Casene: „...pro un pecio terreni ab orto ad montem ubi antiquitus erant Casene ed oposito porte magistre Scutari“: И. Божић, Немирно поморје 15 вијека, Београд 1979, 269. In Corronelli's atlas (1690) this location was entered as Casena Borgo di Scutari S.Maria, with 80 Muslim and Christian families: V. Corronelli, Atlante Veneto nel quale si contiene la descrittione geografica, storica, sacra, profana e politica degl' imperi m regni, provincie e stati dell universo, loro divisione e confini, in Venetia MDCXC.

Sl. 8. Fragmenti fresaka sa ćirilčnim natipsima.

Fig. 8. The phragments of fresco paintings with Cyrillic inscriptions.

Nakon ovih kratkotrajnih istraživanja nije se preduzimalo ništa sve do 1985. godine kada je pod rukovodstvom Muzeja grada Titograda vršeno skoro jednomjesečno istraživanje koje je definisalo untrašnjost manastira.¹⁸ Prva od 11 arheoloških sondi započeta je u potkupolnom prostoru, gdje je postojala jedna monolitna grobna ploča sa štitastim grbom i jedna sa simbolom u vidu potkovice. Demontažom pločnika i podizanjem ploča pojavio se sloj intezivnog šuta u kojem su se do dubine od 1.12 m nalazili ukopani pokojnici orijentisani istok-zapad, dok se na ostalom dijelu sahranjivanje vršilo bez reda (Sl. 6. 1-5). Ovdje je pronađeno vrlo malo stakla i keramike, tri metalna dugmeta (Sl. 10. 16-18) i jedan srebrni novčić. Grobna ploča u naosu je sekundarno upotrijebljena, što znači

Zavičajnog muzeja u Baru.

¹⁸ Istraživanje je vodio tadašnji muzej grada Titograda, rukovodioc istraživanja bio je arh. Vasilije Knežević. Zahvaljujem JU Muzeji Galerije Podgorice na ustupljenoj dokumentaciji za izradu knjige o Skadarskim manastirima i crkvama, naročito dragom kolegi Draganu Radoviću.

slabs with simple symbols. The rubble also contained skeletal remains, which means that local residents were using this place for burial long after the monastery was abandoned. A 2 – 4 cm thick layer of cinders was found near the foundation of the floor, indicating that the monastery was abandoned due to a large fire.¹⁷

After these short-term excavations nothing happened until 1985, when a nearly one-month long excavation campaign was conducted by the museum of Titograd, during which the interior of the monastery was defined.¹⁸ The first of the 11 excavation units was opened in the area below the dome, where there was a monolithic grave slab with

¹⁷ The excavations were headed by Omer Peročević, archaeologist of the Heritage Museum of Bar, and lasted from October 5 to October 15, 1977

¹⁸ The excavations were conducted by the then museum of Titograd, and headed by Arch. Vasilije Knežević. I am grateful to Museums and Galleries of Podgorica, especially my dear colleague Dragan Radović, for providing the documentation for the book about monasteries and churches of Skadar Lake.

Sl. 8b. Fragment freske sa ćirilćnim natpisom.

Fig. 8b. The phragment of fresco painting with Cyrillic inscriptions

da ova faza korespondira s gradnjom priprate ili konaka. Monolitne grobne ploće, od kojih je napravljen ploćnik poda u apsidi, konhama, priprati i zapadom trijemu imali su simbole: štastog grba, kruga i karike (Sl. 5. 5-6).¹⁹ Ispod ovih ploća otkriven je živopis druge faze crkve (Sl. 7. 10-17). U oltarskom prostoru pronađeni su fragmenti stakla sa kapljićastim ornamentima (Kraunstruck) (Sl. 12. 1), zatim aplikacije za korice knjiga (Sl. 10. 3-13), jedno loptasto dugme i tri nećitka srebrna novćića. Ovdje je pronađen krst enkolpion (Sl. 10. 1), među nalazima 15. vijeka. Sa spoljnje strane istoćnog dijela pronađeni su guto ukopani grobovi u nekoliko redova, bez konstrukcije i priloga, ali

¹⁹ Takvi smboli su zabilježeni na potpuno identićnim oblicima grobnih ploća ispred manastira Beške, gdje su takođe dislocirane nakon prve faze, i od kojih je napravljen ploćnik trijema pokrivenog lakom konstrukcijom.

a shield-shaped emblem and another one with a symbol in the shape of a horseshoe. When the pavement was removed and the grave slab raised, a thick layer of rubble appeared, which contained east-west oriented burials up to the depth of 1.12 m, while the rest of the burials were interred without any particular order (Fig. 6. 1-5). This layer contained just a few fragments of glass and pottery, three metal buttons (Fig. 10.16-18) and one silver coin. The grave slab in the nave was reused, which means that this phase corresponds to the period when the narthex or the quarters were built. Monolithic grave slabs, which were used to construct the floor paving in the apse, conches, narthex and the western porch, had the following symbols: a shield-shaped emblem, a circle and a hoop (Fig. 5. 5-6).¹⁹ Under these slabs the fresco

¹⁹ These types of symbols were identified on identical

se tokom istraživanja 2012. godine pokazalo da ovaj prostor nije istražen do kraja, jer su uz samu apsidu sa istočne strane pronađeni neistraženi dječiji grobovi. U prostoru između zapadnog i istočnog zida naosa, gdje je predviđeno mjesto za sahranjivanje ktitora, ili neke druge važne ličnosti, pronađena je grobnica koja je kasnije presječena pilastrom. Grobnica je sekundarno obilježena polomljenom pokrivnom pločom, postavljenom vertikalno. Ovaj podatak je od izuzetnog značaja za dokazivanje da je kupola sagrađena u III fazi, kada se doziđuje se priprata, što bi trebalo da se datuje oko 1417. godine kada je u vrijeme Balše III Balšića (1403-1421) Zetska mitropolija uveliko prenešena sa Prevlake Svetog arhangela Mihaila u manastir Prečistu Krajinsku. Ispod pločnika trijema sa sjeverne strane je opet sloj intenzivnog štuta (0.50 m), a ispod štuta prvobitni pločnik, gdje je pronađen romboidni pečat (Sl. 10. 2). Južno od nartekse je takođe skinut veliki sloj štuta, debljine 2 metra. Iz ovog štuta je srebrni prsten (Sl. 10. 19) i gvozdeni noževi (Sl. 9. 1-2). U priprati je otkrivena polomljena grobnica i dva skeleta u njoj, položena direktno na zemlju. Takođe, cijeli prostor priprate je služio za sahranjivanje (Sl. 6. 1-5). Groblje sa mramorovima (monolitnim grobnim pločama) se krajem 14. i početkom 15. vijeka (II faza) nalazilo svuda oko crkve (tada je postojao samo trikonhos bez kupole), da bi se dogradnjom priprate u III fazi sahranjivanje vršilo u šutu obrušenih zidova, maltera, lomljenog kamena i imbricesa (Sl. 4. 1). Tokom 2012. iskopavalo se sa južne i istočne strane i tada je na livadi i uz južni dio crkve potvrđeno postojanje dva horizonta grobova iz 15. i 16-18. vijeka.

Tokom istraživanja 1985. godine, pored prilično velikog broja ulomaka keramike, u štutu je nađeno i nešto metalnih predmeta. Otkrivena su srebrna dugmad loptastog oblika (Sl. 10. 14-15), iz jednog ili dva dijela. Očuvani primjerci iz dva dijela imaju petlju za pričvršćivanje. Na dva nalaza šupljih kugličastih dugmadi očuvale su se perforacije. Pronađen je jedan bronzani privezak kružnog oblika, sa alkom za kačenje na gornjem dijelu (Sl. 10. 20). Ornament je izveden u obliku srcolikog motiva, livenjem,

painting of the first phase of the triconch was discovered (Fig. 7. 10-7). The altar contained fragments of glass with teardrop ornaments (Kraunstruck) (Fig. 12. 1), pieces of book furnishings (Fig. 10. 3-0), a ball-shaped button and three illegible silver coins. An encolpion cross was also discovered among the 15th century finds (Fig. 10. 1). Several rows of tightly buried graves, without structures or grave goods, were found outside of the eastern part, but the 2012 excavations demonstrated that this area had not been excavated completely, because rows of children graves were discovered by the eastern side of the apse. In the area between the western and the eastern wall of the nave, intended for the burial of ktitor or some other important person, a tomb was discovered, which was later cut through by a pilaster. The tomb was subsequently marked with a broken grave slab positioned vertically. This is a very important proof that the dome was built in the third phase when, as will be discussed later, the western wall was demolished and the narthex built, which should be dated to around 1417, during the reign of Balša III Balšić (1403-1421), when the Metropolitanate of Zeta had already been transferred from the Monastery of St. Archangel Michael on Prevlaka. Under the pavement of the porch, to the north, a layer of rubble (0.50 m) was encountered again, and under that rubble – the original pavement, where a rhomboid seal was found (Fig. 10. 2). A 2 m thick layer of rubble was also cleared in the area south of the narthex; a silver ring (Fig. 10. 19) and iron knives (Fig. 9. 1-2) were found in it. A broken tomb was discovered in the narthex with two skeletons laid straight on the ground. The whole narthex was also used for burial (Fig. 6. 1-5). A graveyard with monolithic grave slabs was all around the church in the late 14th and the early 15th century (Phase II), when only a triconch church without a dome existed, while later, after the narthex were built in the Phase III, burials were interred in the rubble of fallen walls, mortar, broken stones and roof tiles (Fig. 4. 1). The 2012 excavations were conducted on the southern and eastern side and have confirmed the existence of two

---

grave slabs in front of the Beška Monastery, where they were also dislocated after the first phase, and used to construct the pavement for the porch covered with a light structure.

sa jednim visećim ukrasom u obliku obrnutog polumjeseca. Odlivak je loš, a dorađivanje prolamanjem nije završeno do kraja.

Izuzetan nalaz je liveni srebrni prsten sa ravnom, osmougaonom glavom (Sl. 10. 19). Ornamentisan je u vidu šestolistnog cvijeta, rađenog ćelijasto. Od cvijeta, koji je unutar osmougaonog polja, radijalno se spušta i širi ka ramenu ukras u obliku mreže pravougaonih udubljenja. Sa jedne i druge strane ramena urezano je po šest plitkih udubljenja koja se sa gornje strane završavaju prelomljenim lukovima što odaje njihovu pozniju stilsku pripadnost. Slično ornamentisan prsten nalazi se u Muzeju grada Beograda, i datuje se u 15. vijek, s time što je jednostavnije ukrašen, odnosno osim osmougaone glave sa cvijetom i karičicom nema toliki broj osmišljenih prilično „lavirantskih“ ornamenta.²⁰ Jedan od najvažnijih nalaza je krst relikvijar (enkolpion), otkopan je u oltarskom prostoru ispod podnih ploča (Sl. 10. 1). Izrađen je od bronzе u tehnici livenja i cizeliranja. Pronađeni predmet dio je dvodjelnog enkolpiona, dimenzija 7.5 x 5.3 cm. Polovina krsta, rađenog od legure bakra, kalaja i cinka, je po glatkosti spoljne površine korištena u veoma dugom periodu. Naročito se to primećuje po kraju podužnog kraka, i krajevima poprečnog kraka, koji su bili češće poduhvaćani rukom, nego što je to sredina krsta npr. Na to ukazuje prikaz evangeliste Jovana u medaljonu, čije je lice skoro potpuno pohabano. Krst ima ukošene strane, rekli bismo blago trapezoidnog oblika. U gornjem i donjem dijelu je ostatak šarnira za mehanizam zatvaranja drugog dijela ovog enkolpiona, koji nedostaje, a nedostaje i karakteristična krunica kroz koju se provlačio lančić. Na sačuvanoj polovini očuvala se stilizovana figura Bogorodice Orante, sa podignutim rukama, ovjenčana oreolom. Njena odjeća je dugačka tunika, usko umotana do abdomena - što prikazuju cizelirane kose brazde s obje strane, a zatim prelazi u dugačku odeždu koja je smirena blago ukošenim linijama nabora. Ispod lakta desne ruke prikazan je ogrtač koji je takođe nabubren. Na krajevima

horizons of graves, from the 15th and 16th – 18th centuries, in the field and by the southern part of the church.

The excavations in 1985 yielded quite a large number of pottery sherds, found in the rubble, and some metal objects. Singular and two-piece ball-shaped silver buttons were discovered (Fig. 10. 14-15). The preserved two-piece buttons have a loop for fastening (fig. 10. 20). Two hollow ball-shaped buttons have preserved perforations. One round bronze pendant with a suspension ring was discovered. The ornament was cast in the shape of a heart, with a hanging inverted crescent decoration. The cast is badly made and the process of fracturing was never properly completed.

A silver cast ring with a flat octagonal head is an extraordinary find (Fig. 10.19). It is decorated with a six-petal flower, each petal executed like a cell. The flower is in the centre of the octagon and is framed by a web of rectangular dents, descending radially towards the shoulders. The shoulders have six carved shallow dents, that end in pointed arches at the top, revealing a more recent stylistic origin. A similarly ornamented ring from the Belgrade City Museum is dated to the 15th century, although it has a simpler decoration, i.e. apart from the octagonal head with a flower and a link, it doesn't have that many „labyrinthine“ ornaments.²⁰ One of the most significant finds is a reliquary cross (enkolpion), unearthed in the altar under the floor tiles (Fig. 10. 1). It was cast and chased in bronze and is a part of a two-part enkolpion, measuring 7.5 x 5.3 cm. Judging by the smoothness of its surface, this half of the cross, made of an alloy of copper, tin and zinc, was in use for a very long time. This fact is quite apparent from the end of the vertical and the ends of the horizontal bar, which were handled more frequently than the middle part of the cross. The face of John the Evangelist in the medallion is almost completely worn. The cross has slanted sides, slightly trapezoid, so to speak. The top and bottom parts have remnants of a hinge for the missing part of the enkolpion and the characteristic suspension loop is also missing. The preserved half has a

20 М. Бајаловић-Хаџи Пешић, накит VIII-XVIII вијека из Музеја града Београда, Београд 1984, 108, TVIII 1.

20 М. Бајаловић-Хаџи Пешић, накит VIII-XVIII вијека из Музеја града Београда, Београд 1984, 108, TVIII 1.

ma su u kružnim medaljonima prikazani četiri jevanđelista, uokvireni tordiranom trakom. U posljednjem, i jedinom obimnijem radu o krajinskom enkolpionu, krst je datovan u 10-11. vijek.²¹

Pečat za kožne poveze (Sl. 10. 2) pronađen je ispod pločnika sjevernog trijema, prema zapadnoj prostoriji između crkve i kule. Pečat, romboidnog oblika ispunjen biljnim ornamentom, izrađen je u tehnici livenja i cizeliranja. Ukrasni znak na pečatu predstavljaju dva afrontirna ljiljana okružena urezanim prepletom, čiji su pupoljci savijeni ka sredini. Stilizacijom i obradom pripadaju umjetničkoj ornamentici 13-14. vijeka, ali se čini da je ovaj primjerak pozniji.

Nađen je jedan broj srebrnih i bronzanih novčića, otkrivenih u šutu, zajedno sa keramikom, staklom i drugim sitnim predmetima od metala (Sl. 9. 9; sl. 11. 1-8). Tri primjerka pripadaju dubrovačkim grošima 17. vijek (Sl. 11. 1-3), vjerovatno sekundarno upotrebljeni kao nakit sudeći po perforacijama (Sl. 11. 2-3), dok su ostali osmanlijske aspre 18-19. vijeka (Sl. 11. 4-8).

Zidovi trikonhosa tokom 1985. godine bili su sačuvani do visine od 0.85 m, izuzev dijela zida sjeverne konhe koji je bio sačuvan i do 2 metra. Na ovom, nešto više sačuvanom zidu ostaci fresko maltera su nažalost potpuno kalcificirani, a naziru se samo neznatni tragovi bojenog sloja. Nešto malo više bojjenih tragova očuvalo se na sjevernom i južnom zidu, gdje je bio slikan sokl naizmjenične crvene i crne trake na bijeloj osnovi, motiv ornamenta nije moguće potpuno utvrditi. Iza prvog pilastra na sjevernom zidu ukazao se fragment živopisa u lošem stanju. Nejasnog je crteža, vidljivi su samo tragovi pigmenta oker, crvene i zelene nijanse. Interesantno je to da nije nastavak slikanog friza sokla, što je u ovom dijelu normalno bilo očekivati. Na južnom zidu iza prvog pilastra nije nađen oslikan malter. Zid iza pilastra pokriven je slojem maltera bez ikakvih tragova slikanja. Pored

stylized representation of the Virgin Orans, with raised arms and a halo. She is wearing a long tunic, tightly wrapped around the abdomen, which is represented by the chased slanted lines on both sides, which then transitions into a long robe with gently slanting folds. A ribbed cape is under her right elbow and at the ends of the arms of the cross are representations of the four Evangelists, framed by a twisted ribbon. In the most recent and the only extensive paper on the encolpion from Krajina, the cross is dated to the 10th – 11th century.²¹

A stamp for leather book bindings (Fig. 10. 2) was found under the pavement of the northern porch, towards the western room between the church and the tower. The rhomboid stamp with a floral ornament was made by casting and chasing. The ornament consists of two affronted lilies surrounded by an incised weave, with buds bent towards the center. Its style and manufacture belong to the 13th – 14th century ornamentation, but it seems that this piece is more recent.

It was found several silver and bronze coins (Fig. 9. 9; Fig. 11. 1-8), excavated in the ruins together with fragments of ceramics, glass, and other small objects made using different kinds of metal (bronze, copper, iron etc). Three of them belong to the silver gros of Dubrovnik mint, from 17. century (Fig. 11. 1-3) probably reused as jewellery regarding perforations (Fig. 11. 2,3), and the rest are Turkish silver coins aspra from 18-19. century (Fig. 11. 4-8).

In 1985 the walls of the triconch were preserved at a height of 0.85 m, except for the part of the northern conch wall which was preserved at a height of up to 2 m. Unfortunately, the remnants of fresco painting on this slightly better preserved wall are completely calcified, leaving barely visible traces of the painted layer. More traces of paint were preserved on the north and south wall, which had a painted socle: alternating red and black stripes on a white base, but the motif of the ornament cannot be determined. A badly preserved fragment of

21 R. Belcari, una Valva di croce-reliquario pettorale da ostros al museo di Bar, Nova antička Duklja V, Pogorica 2016, 97-117.

21 R. Belcari, una Valva di croce-reliquario pettorale da ostros al museo di Bar, Nova antička Duklja V, Pogorica 2016, 97-117.

Sl. 9. Gvozdeni predmeti (1-9); sekundarno iskorišeni venecijanski bronzani novčić (10): rev. SAN•MARC•VEN II; av. DALMA•E • T ALBAN (1692-1702).

Fig. 9. Iron objects (1-9); reused venetian bronze coins (10); rev. SAN•MARC•VEN II; av. DALMA•E • T ALBAN (1692-1702).

Sl. 10. Bronzani i srebrni predmeti: krst enkolpion (1), bonzani pečat (2), aplikacije za knjižne poveze, bronzane (3-10), srebrne (11-13), srebrna dugmad (14-15), bronzana i bakarna dugmad (16-18), srebrni prsten (19), privezak (20).

Fig. 10. Bronze and silver objects: encolpion cross (1), bronze seal (2), applications for book bindings, bronze (3-10), silver (11-13), silver buttons (14-15), bronze and copper buttons (16-18), silver ring (19), pendant (20).

Sl. 11. Dubrovački groši (1-3): av: Saint Blasius, natpis: BLASIVS RAGVSII ;rev.: Hrist među zvijezdama; natpis: SALVS TVTA; Truski srebrni novac (4-8).

Fig. 11. Dubrovnik Grosseti (1-3): obv: Saint Blasius, Lettering: BLASIVS RAGVSII ; Rev.: Christ within stars; Lettering: SALVS TVTA; Turkis silver coins (4-8).

Sl. 12. Fragmenti muranskog stakla 15.-16. vijeka (1-6).

Fig. 12. Phragments of glass findings from Murano workshops 15th-16th century (1-6).

Sl. 13a. Zdjela, protomajolika, druga polovina 13. vijeka.

Fig. 13a. Bowl, protomaiolica, second half of 13th century.

pomenutih ostataka živopisa uočeni su samo neznatni tragovi na ostacima zapadnog zida trikonhosa. Iz svega opisanog može se kao podatak navesti da su ovi tragovi dio jedne cjeline nastale u vrijeme kada je sazidan trikonhos i da su pripadali prvobitnom sloju živopisa.²²

Drugu cjelinu činili bi ostaci fresaka u dozidanoj priprati. Zapravo, ostaci su sačuvani iza ugaonih pilastara zapadnog zida priprate i u podnožju pilastara, na sjevernom zidu. Fragmenti u uglovima zapadnog zida su bili veoma oštećeni, jer su ih korjeni rastinja skoro sasvim raspukli. Fragment na pilastru je bio nešto bolje očuvan dio je slikanog sokla cvjetnim motivom. U toku iskopavanja u 2. i 3. fazi arheoloških radova otkriven je jedan broj fragmenata živopisa, u sondama koje su postavljene u naosu i priprati, ili odlomci koji su razbacani rušenjem i preziđivanjem manastira. Veća gomila i najinteresantniji komadi fresaka pronađena su u sondi 1. Prikupljeni su oni na kojima su bili vidljivi slikani detalji. Za ovaj dio fragmenata

fresco painting was found behind the first pilaster on the northern wall. The drawing is unclear, only traces of ochre, red and green pigment are visible. What is interesting is that this was not an extension of the painted frieze of the socle, which would normally be expected here. The wall behind the pilaster is covered with a layer of plaster without any traces of paint. Only minor traces of painting were noticed on the west wall of the triconch. Thus, it can be stated that all of the aforementioned traces represent a single unit and that they belonged to the original fresco painting, created when the triconch was built.²²

Another unit consists of the remains of frescoes in the subsequently built narthex. Actually, the remains were preserved behind the corner pilasters of the western wall of the narthex and at the foot of the northern wall pilasters. Fragments in the corners of the west wall were very damaged by plant roots, while a fragment on the pilaster was slightly better preserved and was a part of a painted socle with a floral motif. During phases 2 and 3 of the excavations a certain number of fragments of frescoes were discovered within excavation units in the nave and the narthex, and some fragments were scattered around as a result of the destruction and reconstruction of the monastery. A larger quantity and the most interesting pieces of frescoes were discovered in Unit 1. These fragments belong to the same unit, i.e. to the oldest frescoes in the church.²³ Although the 15th century frescoes are widespread in the Byzantine world, there are no well-preserved examples from the period of Balšićs reign in Zeta, apart from the fragments that fell off the walls of Beška, Starčevo and these from Prečista Krajinska, kept in the museum in Bar. It is hard to say much about the artistic concept of the interior painting of the Church of the Assumption of the Virgin Mary (Crkva Uspenja Bogorodice) from the preserved fragments of frescoes, although richness of colors and attention to detail are evident (Fig. 7. 10-12). Here we can probably see the face of Christ?, painted in rich colors and clean lines, clearly work of a skilled 15th century artist. Other fragments (Fig. 7.

22 Из дневника археолошких истраживања 1985 (Рајка Вујошевић).

22 From the excavation journal 1985 (Rajka Vujošević)
23 Ibid.

Sl. 13. Fragmenti majolike, 14-17. vijek (1-18); turska gledošana keramka (19-20), 18/19. vijek.

Fig. 13. Phragments of maiolica were, 14-17. vijek (1-18); turkish glazed were (19-20), 18th-19th century.

može se reći da su iz iste cjeline i da su pripadali najstarijim freskama koje su prekrivale zidne površine crkve.²³ Iako je slikarstvo 15. vijeka veoma brojno zastupljeno u vizantijskom svijetu, u Zeti Balšića mi nemamo očuvanog slikarstva koje može da nam približi ovu epohu na jednom prostoru koji je obilovao živopisom, osim ako se ne radi o fragmentima otpalim sa fasada iz Beške, Starčeva, i ovih, sa Prečiste, koji se čuvaju u Muzeju Starog grada Bara. Na osnovu sačuvanih komada živopisa teško je nešto više reći o umjetničkoj koncepciji unutrašnjeg oslikavanja Crkve Uspenja Bogorodice. Primjećuje se izuzetno bogat kolorit i sklonost ka detaljima koji su na prikazanim fragmentima jako izraženi (Sl. 7. 10-12). Ovdje se najvjerojatnije prepoznaje glava Hrista, oslikana u bogatom koloritu i jasnoći crteža, što po nama odaje vještog majstora živopisa 15. vijeka. Ovom periodu pripadaju i oštećeni fragmenti fresaka sa ćirilskim natpisima (Sl. 8). Na drugim fragmentima (Sl. 7. 1-9), čini se kao da se radi o nešto poznijem slikarstvu, najvjerojatnije 16.-17. vijeka. Crtež je nešto svedeniji, intenzitet boja je izražajniji dok se kod fragmenta na slici 7. 1 uočava nešto nevješiji crtež glave arhanđela (?) premda su bordure i nabori riješeni rutinski. Ovdje se svakako radi o dvije faze, moguće i sa više doslikavanjem određenih oštećenih partija živopisa (stradalih tokom potresa, ili nekih drugih nepogoda) i promjenom tematike. To se sve moglo dešavati u dužem periodu, rukama različitih majstora, tako da se analiza fresaka ne može obuhvatiti dok se pojedinačno ne obrade svi očuvani komadi fresko-slikarstva Prečiste Krajinske pronađeni u šutu. Drugi značajni fragmenti fresko slikarstva predstavljaju djelove ćiriličnih natpis iz najmanje dvije faze oslikavanja (Sl. 8a i Sl. 8b)

Fragmenti stakla potiču iz sonde unutar crkve (Sl. 12. 1-6). Pronađeni su u oltarskom prostoru i ispod kamenih ploča koje su kasnije postavljane na prvobitni pod. Staklo je uglavnom kvalitetne izrade, veoma tanko, sa različitim ukrasnim detaljima ali na žalost usitnjeno i loše očuvano. Preovlađuju razni oblici, od čaša

1-9) seem to have originated in the later period, probably the 16th-17th century. Drawing is a bit more subdued, color intensity more expressive, while the drawing on the fragment from the Fig. 7.1 is not as skillfully executed and represents, probably, a head of an Archangel (?), with routinely drawn bordures and folds. Here we can see at least two phases, possibly even more by painting over some parts that were damaged (by earthquakes or some other disasters) and changing the theme. This might have been executed over a longer time span, by different painters, therefore the analysis of the frescoes cannot be completed until all of the preserved fragments of fresco painting from Prečista Krajinska, found in the rubble, are individually processed. Other fragments of frescoes presented here contain parts of preserved Cyrillic inscriptions from at least two phases. (Fig. 8a and Fig. 8b).

Fragments of glass come from the excavation units inside the church (Fig. 12. 1-6). They were found in the altar and under the stone floor tiles, placed over the original floor later. This is a high-quality glass, very thin, with various decorative details, but it is unfortunately comminuted and badly preserved. Various forms are present, from glasses and vigil lamps to bottles. Glasses with applied blue (cobalt) threads and drops, with faceted bases, etc. are the most common. The largest quantity of glass was discovered in the altar, which is understandable, because we are talking about objects created for specific purposes, commonly used in liturgical practices: vigil lamps, beakers, ampullae and chalices. It is mostly Murano or Dubrovnik glass, with particular details, characteristic of this Venetian production. As for the ornamentation, most of the vessels are decorated with tiny or large drops (Nuppenbecher and Krautstrunk). A large number of fragments are decorated with vertical ribs (Rippenbecher) (Fig. 12. 1-3).²⁴

24 Analogies for the glass from Prečista Krajinska were found in: В. Хан, Три века дубровачког стакларства (XIV-XVI век), САНУ- Балканолошки институт, посебна издања, Београд 1981, 258, Т2/5, Т3/1, Т3/3; М. Крижанац, Средњовековно стакло из цркве Светог Михаила у Котору, Гласник САД 9, Београд (1993), 76-83; Иста: Srednjovekovno staklo iz katedrale svetog Trifuna u Kotoru, Centar za arheološka istraživanja-Filozofski fakultet Beograd, 2001; М. Загарчанин, Стари град Бар-Водич кроз вјекове Бар, 2008,

23 Из дневника археолошких истраживања 1985 (Рајка Вујошевић).

i kandila do boca. Posude su ukrašavane u stilu muranskih radionica 15. vijeka. Preovlađuju primjerci čaša sa apliciranim plavim (kobalt) nitima, bradavičastih kaplji, facetiranih dna i dr. Najviše stakla je nađeno u prostoru oltara, što je i razumljivo s obzirom na to da su to predmeti posebne namjene i oni se najviše koriste u liturgijske svrhe. To su: kandila, pehari, ampule i putiri. Što se tiče ornamenata najviše posuda je ukrašeno sitnim i krupnim kapima (Nuppenbecher i Krautstrunk). Veći broj ulomaka ukrašen je vertikalnim reljefnim rebrima (Rippenbecher) (Sl. 12. 1-3).²⁴

Tokom istraživanja 1976. a naročito 1985. godine, pronađen je izvjestan broj ulomaka kuhinjske i stone grnčarije, datovane od 14. do 19. vijeka. Hronološki spektar keramičkih tipova je veliki i možemo ga prvo podjeliti u dvije grupe, u grnčariju rađenu u lokalnim radionicama i onu keramiku luksuzne izrade koja je importovana sa strane, ponajviše iz italskih i španskih radionica, a kasnije i radionica širom „Otomanskog carstva“.

Nepostojanje jasno definisanih slojeva odražava se na mogućnost stavljanja kuhinjskog posuda u jasniji hronološki okvir. Određene forme i ukrasi pojavljuju se u kasnom srednjem vijeku i osmanskom periodu. Od političke promjene ne zavisi uvijek opstanak grnčarske

A certain number of fragments of pottery, the 14th – 19th century kitchenware and tableware, were found in the excavations in 1976 and particularly in 1985. Chronological spectrum of pottery types is wide and can be divided into two groups: pottery produced in local workshops, and luxury pottery, imported mostly from Italic and Spanish workshops and later from workshops all around the Ottoman Empire.

Lack of clearly defined layers prevents us from placing the kitchenware within a more precise chronological frame. Certain forms and decorations occur in the Late Medieval and Ottoman period. Survival of a pottery tradition doesn't always depend on political changes; therefore, the production continues under the Turkish occupation. On the basis of the analogies, mostly related to decorations (wavy lines, incised lines, ribs, small pits...), the kitchenware can be ascribed to a wider cultural and ethnical territory, gravitating mostly towards various regions of the 15th – 16th century Balkan Peninsula, and representing, in a way, a part of a large family of the so called "Slavic pottery", which reaches to the Albanian mainland and follows local specificities of the Albanian population, particularly in relation to the shape of the rim and the way plastic decorations are combined.²⁵ Among the forms that stand out are globular pots with gently everted or almost vertical rims, fashioned on a tournette. They are decorated with a rib punctuated with small pits, running over the rim and the shoulder, or over the shoulder and the belly of the pot (Fig.

24 Za anaogije: В. Хан, Три века дубровачког стакларства (XIV-XVI век), САНУ- Балканолошки институт, посебна издања, Београд 1981, 258, Т2/5, Т3/1, Т3/3; М. Крижанац, Средњовековно стакло из цркве Светог Михаила у Котору, Гласник САД 9, Београд, 1993, 76-83; Иста: Srednjovekovno staklo iz katedrale svetog Trifuna u Kotoru, Centar za arheološka istraživanja-Filozofski fakultet Beograd, 2001; М. Загарчанин, Стари град Бар-Водич кроз вјекове Бар, 2008, 58, сл. 95/3; Erica D'Amico, Margherita Ferri, Speranza Fresia, 5. Le discariche di un isolato del XVI secolo a Stari Bar: testimonianze di una famiglia benestante, Analizzare lo spazio Analizzare il tempo, a cura di Sauro Gelichi, Firenze 2011, 5.10/6; I. Lazar, 2004, Vetri medievali da »Piazza Vecchia« a Pirano.- In: M. Guštin (ed.) Srednjeveška innovoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana, Annales Mediterranea, Koper, 25-29. I. Lazar, H. Willmott 2006, The late 16th -century glass from the Gnalčić wreck – an overview of forms. in: M. Guštin, S. Gelichi, H. Stadler (eds.), The Heritage of Serenissima, Annales Mediterranea, Koper, 99-104; Gnalčić 2004, The Venetian shipwreck at Gnalčić.- Annales Mediterranea, Biograd na moru – Koper 2004. A. Gasparetto, 1975, La verrerie venitienne et ses relations avec le levant Balkanique au moyen age, u: Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V.-XV. vek), Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja održanog od 22. do 24. aprila 1974. u Beogradu, Beograd, 143-156.

58, сл. 95/3; Erica D'Amico, Margherita Ferri, Speranza Fresia, 5. Le discariche di un isolato del XVI secolo a Stari Bar: testimonianze di una famiglia benestante, Analizzare lo spazio Analizzare il tempo, a cura di Sauro Gelichi, Firenze (2011), 5.10/6; I. Lazar, 2004, Vetri medievali da »Piazza Vecchia« a Pirano.- In: M. Guštin (ed.) Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana, Annales Mediterranea, Koper, 25-29. I. Lazar, H. Willmott 2006, The late 16th -century glass from the Gnalčić wreck – an overview of forms.-In: M. Guštin, S. Gelichi, H. Stadler (eds.), The Heritage of Serenissima, Annales Mediterranea, Koper, 99-104; Gnalčić 2004, The Venetian shipwreck at Gnalčić.- Annales Mediterranea, Biograd na moru - Koper. Gasparetto, A. 1975, La verrerie venitienne et ses relations avec le levant Balkanique au moyen age, in: Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V.-XV. vek), Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja održanog od 22. do 24. aprila 1974. u Beogradu, Beograd, 143-156.

25 S. Mučaj, Qyteza Mesjetare e Mashkiezes, Iliria 1 (1984) 251-268; D. Komata, Te dhëna te rëja arkeologjike nga Kalaja e Krutës, Iliria 1 (1984) 221-235.

Sl. 14. Zgrafito keramika, 15-16. vijek.
Fig. 14. Glazed sgraffito were, 15th-16th. century.

Sl. 15. Zgrafito keramika, 15-16. vijek.

Fig. 15. Glazed sgraffito were, 15th-16th. century.

tradicije koja nastavlja da produkuje svoje proizvode i pod turskom okupacijom. Na osnovu analogija, koje se najviše odnose na ornamentiku (valovica, urezane linije, plastično rebro, utisnute jamice itd), ognjišnu keramiku je moguće ubaciti u širi kulturno-etnički prostor koji prevashodno gravitira prema raznim oblastima Balkanskog poluostrva 15-18. vijeka, čineći, na neki način, dio velike porodice tzv. „slovenske grnčarije“, koji se pruža do unutrašnjosti Albanije, prateći lokalne specifičnosti abanaškog stanovništva, posebno u formi oboda i kombinovanja plastičnih ornamenta.²⁵ Od formi treba izdvojiti velike trbušaste lonce blago izvijenog ili skoro uspravnog oboda, rađene na ručnom kolu. Ornamentacija je izvedena u vidu rebra punktiranog jamicama koje teče u kombinacijama: po obodu, ramenu, ili u pasovima po ramenu i truhu lonca (Sl. 17. 2,4, 6). Drugi tip lonca je ovoidnog oblika sa izvijenim obodom (Sl. 17. 5, 7, 8). Uglavnom se radi o velikim loncima veoma dobre fakture sa dosta sitnog kvarca, prekrivenim nizom rebara i urezanim valovicama. Treći tip lonca ima uspravan, skoro cilindričan obod, jednu ili dvije drške ispod oboda. ili su blago povijenog oboda ispod čije usne teče niz pravilnih jamica punktiranih nekim zašiljenim predmetom (Sl. 17. 1, 3, 9- 15). Crvene su, do crvenobraon boje pečenja i imaju široke masivne drške po kojima su pravilno raspoređeni urezi. Njih ima u Starom Baru, u slojevima 17-19. vijeka. Ovi lonci su tipični za osmansku epohu, i zastupljeni su u najvećem broju.²⁶

Najstariji komad keramike koji je pronađen tokom istraživanja je fragment zdjele, iz druge polovine 13. vijeka. Riječ je o protomajolici apulske proizvodnje (protomaiolica brindisina), veoma raširenoj na istočno-mediteranskom prostoru (Sl.13a). Drugoj polovini 14. vijeka pripada jedan mali fragment arhajske majolike („maiolica archaica“). Po obliku pripada bokalima pravljenim od prečišćene

17. 2, 4, 6). The second type are ovoid pots with everted rims (Fig. 17. 5, 7, 8). They are generally large and of a very good fabric containing tiny grains of quartz, and are decorated with rows of ribs and incised wavy lines. The third type of pots have vertical, almost cylindrical rims and one or two handles below the rim (Fig. 17. 1, 3, 9-15). Their rims are gently curved, with a sequence of regular small pits punctuated with a sharp object running under the lip. They are red or red-brown in color and have massive wide handles with regularly distributed incisions and are common in the 17th – 19th century layers of the Old Town of Bar. These pots are typical for the Ottoman period and are present in largest amounts.²⁶

The oldest piece of pottery found in the excavations is a fragment of a bowl from the second half of the 13th century. It is a proto-maiolica of the Apulian production (proto-maiolica brindisina) very common in the Eastern Mediterranean region (Fig. 13a). Another small fragment of an archaic maiolica (maiolica archaica) belongs the second half of the 14th century. According to its shape it comes from a jug made of purified clay, red after baking, painted in cobalt blue and with brown or umber horizontal lines (Fig. 13. 1).²⁷

Venetian influence on the trade doesn't begin with their dominance over the Adriatic Sea, which is best illustrated by the types of vessels in use from the second half of the 14th century, during the reign of Balšić dynasty. This course of trade can be followed along the whole coastal region of Zeta and in all of the archaeologically researched monasteries on the islands (locally referred to as Gorice) of Lake Skadar. Introduction of the new luxury pottery coincides with the change of artistic styles, in which new decorations, in the spirit of Gothic floral patterns and the upcoming Renaissance, arise. The number of workshops manufacturing the new types grows, and the market, influenced by the rise of the economic power of the Venetian Republic, floods the Adriatic coast

25 S. Mučaj, Qyteza Mesjetare e Mashkiezës, Iliria 1 (1984) 251–268; D. Komata, Te dhëna të reja arkeologjike nga Kalaja e Krujës, Iliria 1 (1984) 221–235.

26 V. Bikić, Local pottery from the Ottoman period, Old town Bar-Ottoman times, The story of Stari Bar, M. Guštin, V. Bikić, Z. Mileusnić, Koper 2008, 85-142.

26 V. Bikić, Local pottery from the Ottoman period, Old town Bar-Ottoman times, The story of Stari Bar, M. Guštin, V. Bikić, Z. Mileusnić, Koper 2008, 85-142.

27 M. Zagarčanin, Stari Bar keramika venecijanskog perioda, Annales mediteranea, Koper 2004.

crveno pečene gline, oslikane kobalt plavom i pasovima vodoravnih linija izvednim braon ili mrkom bojom (Sl. 13. 1).²⁷

Venecijanski uticaj u trgovini ne počinje venecijanskom prevlašću nad Jadranskim morem, što se najbolje vidi po vrstama posuda koje su počele da se koriste od druge polovine 14. vijeka, na početku balšićke vladavine. Takav trgovački tok može da se prati duž cijelog Zetskog primorja i na svim istraženim Goricama Skadarskog jezera, gdje su vršena arheološka istraživanja manastirskih cjelina. Pojava „nove“, luksuzne grnčarije prati i smjenu umjetničkih stilova, u kojima nastaju novi ornamenti u duhu cvjetne gotike i nadolazeće renesanse. Broj radionica odakle pristižu novi tipovi raste, a tržište uslovljeno porastom ekonomske moći Venecije počinje da preplavljuje Jadransku obalu posudama rađenim u: Raveni, Montelupu, Firenci i Veneciji. Tehnike ukrašavanja se brzo mijenjaju, a ikonografija se obogaćuje realističnim prikazima ljudskih profila, heraldike, religijskih scena, apotropejskih simbola, antičkih reminiscencija. Od slikane keramike rađene ukrašavane u tehnici zgrafito preovlađuju tipovi: „graffita arcaica padana“, graffita rinascimentale, punta e a stecca, punta sotile (Sl. 14. 1-14; Sl. 15. 1-9; Sl. 16. 1-6, 8-17). Kontrolišući trgovinu „Venecijanskim zalivom“, kako su Mleci nazivali Jadransko more, importuje se i roba španske produkcije. Tako su među keramičkim predmetima posvjedočeni neki od najljepših predmeta rađenih u oblasti Valensije, gdje su se pod uticajem mavarskih umjetnika tokom 14. vijeka odvojila dva veoma značajna centra, Manises i Paterna, koji rade prepoznatljivu el dorado-lister keramiku. Oblici su raznovrsni, i na njima se oslikavaju minuciozni arabeski motivi, nerijetko s kufskim pismom slikanim po unutrašnjosti ili spolja, karakterističnim za omajadsku Španiju i zemlje Magreba. Pronađena su dva fragmenta španske majolike koja se datuju u prvu polovinu 15. vijeka (Sl. 13. 13-14).²⁸ Ostali tipovi majolike 15-17. vijeka pripadaju italiskim radionicama. Od mnoštva usitnjenih nalaza raznovrsnih ob-

with vessels produced in Ravenna, Montelupo, Florence and Venice. Decoration techniques are changing fast and the iconography is enriched with realistic representations of face profiles, heraldic symbols, religious scenes, apotropaic symbols, reminiscences of classical art. The following types of sgraffito pottery are the most common: graffita arcaica padana, graffita rinascimentale, punta e a stecca, punta sotile (Fig. 14. 1-14; Fig. 15. 1-9; Fig. 16. 1-6, 8-17). By controlling the trade in the Gulf of Venice, which is how Venetians referred to the Adriatic Sea, goods of Spanish manufacture were also being imported. Therefore, some of the most beautiful pottery finds were produced in the area of Valencia, where under the influence of Moor artists two very important centers arose in the 14th century, Manises and Paterna, which manufacture the distinctive el dorado-luster pottery. The forms are varied and are decorated with minute arabesque motifs, frequently with kufic script painted on the inside or on the outside, characteristic of the Umayyad Spain and the Lands of Maghreb. Two fragments of Spanish maiolica dated to the first half of the 15th century were found (Fig. 13. 13-14).²⁸ Other types of maiolica of the 15th – 17th century come from the Italic workshops. Among multiple committed finds of various forms of tableware – plates, bowls and pitchers, the most common types are: zaffera a rilievo (Fig. 13.2) and zaffera verde (Fig. 13. 9) from the first half of the 15th century, gotico floreale (Fig. 13. 7, 8) of the second half of the 15th century, rinascimentale (Fig. 13. 5, 6, 17), berettina (Fig. 13. 10), lo stile compendario (Fig. 13. 12) and late maiolicas from Montelupo and Venice (Fig. 13- 17).

It is believed that the oldest part of the Prečista Krajinska church had a triconchal ground plan²⁹ without pilasters, with a flat wooden ceiling, and that the pilasters that supported the dome were added in the second phase. The opinion that the narthex was added after the construction of the triconch is also widely accepted.³⁰ Nevertheless, if we take a better look at the architecture of this building, it is easy to see that this was originally a

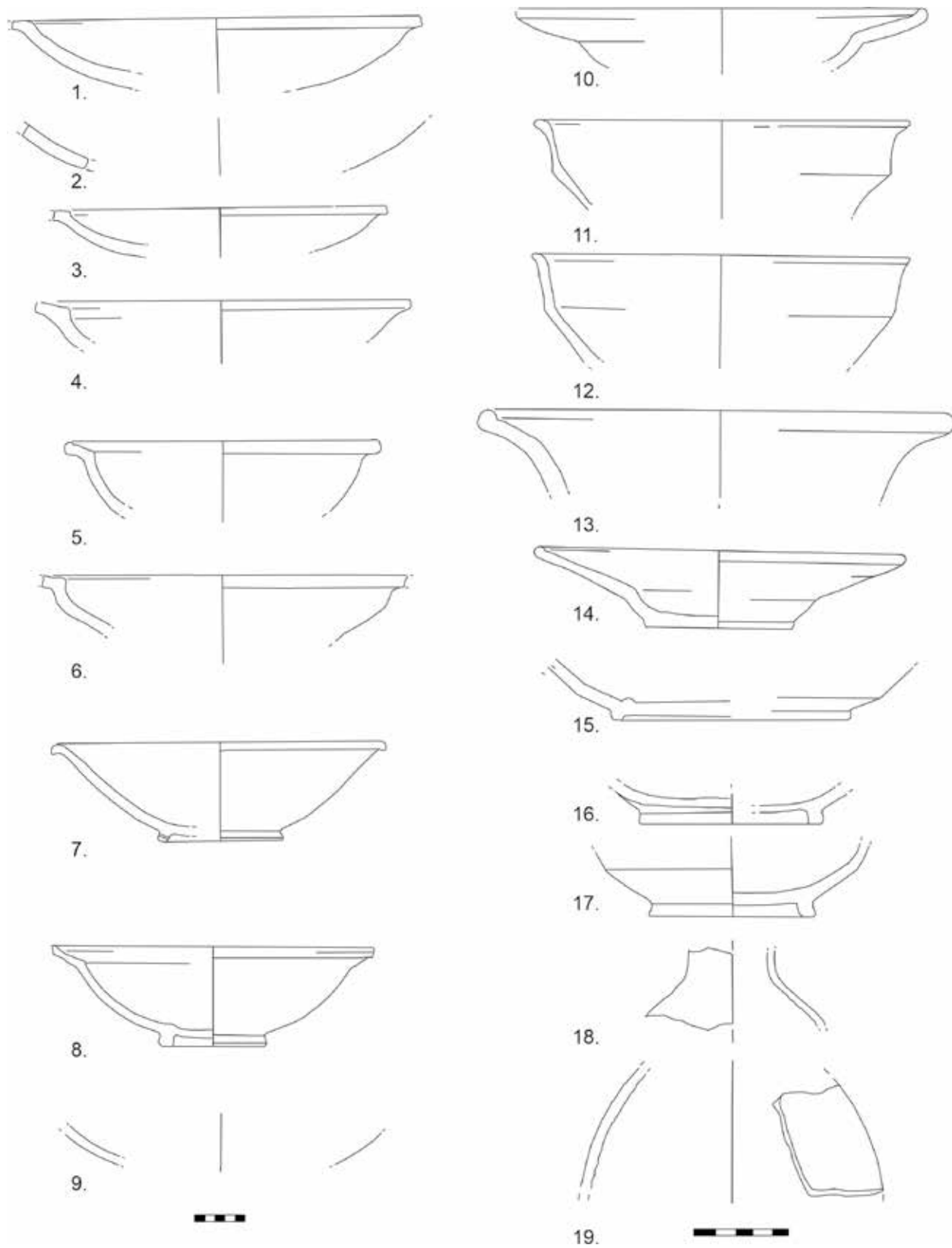
27 M. Zagarčanin, Stari Bar keramika venecijanskog perioda, *Annales mediteranea*, Koper 2004.

28 Ibidem, str. 35

28 Ibidem, p. 35

29 Đurić, op. cit. 427

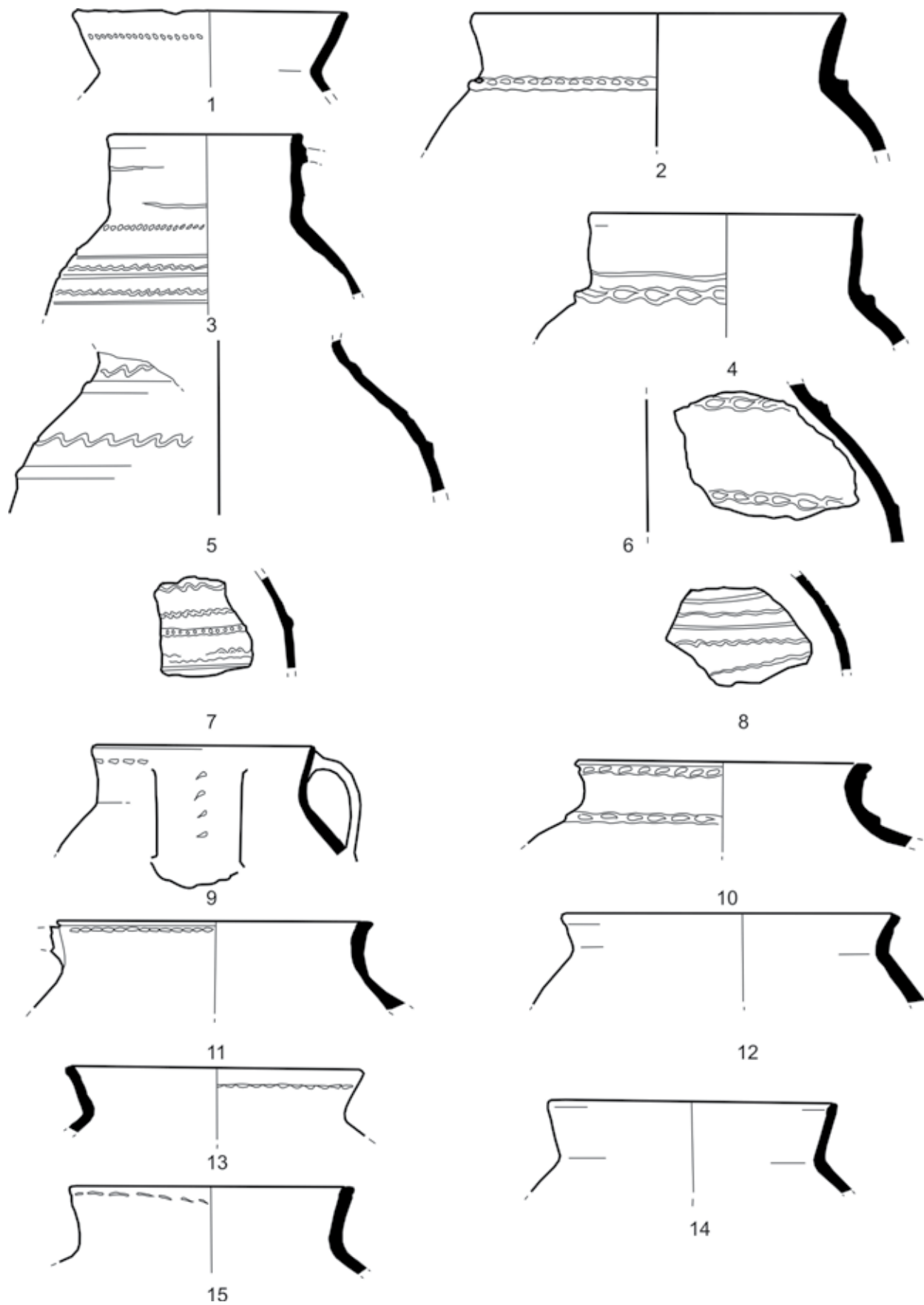
30 Историја Црне Горе II/2, Титоград 1970 (В. Ђурић), 425-428.

Sl. 16. Otvorene forme italijanske keramike iz Prečiste krajinske (zgrafito i majolika).

Fig. 16. Open forms od Italian were (sgraffito were and maiolica).

Sl. 17. Kuhinjska keramika 15-19. vijek.

Fig. 17. Cooking pots from 5th to 9th century.

lika trpezne keramike - tanjira, zdjela i bokala, najzastupljeniji su tipovi: zaffera in rilievo (Sl. 13. 2) i zaffera verde (Sl. 13. 9) prve polovine 15. vijeka, gotico floreale (Sl. 13. 7, 8) i rinascimentale (Sl. 13. 5, 6, 17), druge polovine 15. vijeka, a zatim maiolica berettina (Sl. 13-10), lo stile compendario (Sl. 13. 12), i kasne majolike iz Monetlupa i Venecije 16. i 17. vijeka (Sl. 13. 11, 13-17).

Postoji mišljenje da je najstariji dio crkve na Prečistoj Krajinskoj trikonhalne osnove²⁹, bez pilastera, sa ravnom, drvenom tavanicom, a da su u drugoj fazi dodati pilastri koji su nosili kupolu. Takođe, prihvaćeno je mišljenje da je priprata prizidana nakon što je sagrađen trikonhos.³⁰ Međutim, kada se bolje pogleda arhitektura ovog objekta, lako se uviđa da je to prvobitno bila jednostavna jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom orjentisanom ka istoku, bez unutrašnjih pilastera i sa drvenim krovom (Sl. 3. B-1). Crkve ovakve koncepcije zabilježene su na mnogo mjesta duž primorja, ali najbliže analogije su u selu Ckla (Sveta Tekla) i Runjama, a ima ih nekoliko u gradu Svaču.³¹ U drugoj fazi dolazi do kompletnog prezidivanja ove male jednobrodne crkve. Probijeni su zidovi jednobrodne crkvice sa južne i sjeverne strane da bi se prizidale konhe koje su dublje od istočne apside. U trećoj fazi se doziđuje i priprata, a istovremeno su dozidani pilastri u trikonhosu koji su nosili kube (Sl. 3. A). Ulazna vrata se postavljaju na sjeveru, uz samu kontaktnu zonu priprate i prvobitne crkve. Naos je imao dva široka prozora na južnom i sjevernom zidu.

U vrijeme kada je priprata obnavljana (IV faza) i kada se postavljao novi pod, prislanjaju se pilastri u priprati, po tri na južnoj i sjevernoj strani, u uglovima i na sredini. Ti pilastri imaju ulogu da nose krstaste svodove i vjerovatno tada crkva ponovo dobija nov živopis. Takođe, tokom ove intervencije probijaju se

simple single-nave church, with a semicircular apse oriented towards the east, without internal pilasters and with a wooden roof (Fig. 3. B-1). This concept is noted in many churches along the coast, the closest analogies being the ones in the villages of Ckla (St. Tekla) and Runje, and in the town of Svač.³¹ In the second phase this small single-nave church was completely reconstructed. Its southern and northern walls were breached in order to build the conchs, deeper than the eastern apse. In the third phase the narthex and the pilasters which supported the dome were built simultaneously (Fig. 3. A). The entrance was placed in the north, where the narthex and the original church adjoin. The nave had two wide windows on the southern and northern wall. In the period when the narthex was repaired (IV phase) and new floor installed, the pilasters designed to support groin vaults were built in the narthex. There were three pilasters on each side – south and north, at the corners and in the center and that was probably when the new frescoes were painted. The southern entrance was added during the same intervention, because the monastery had received additional units supported by buttresses.

In front of the original triconch from the end of 14th century (II phase), there was a graveyard with monolithic grave slabs (mramorovi) with carvings of simple motifs like crosses, circles, shield-shaped emblems, just like in the graveyard in front of the Church of St. George of the Beška Monastery, which existed before Jelena Balšić built the narthex around 1442. These tomb slabs were dislocated in the third phase of Prečista Krajinska in order to build a new narthex and an episcopal palace with monk cells: they were used to construct a pavement in Area 3 on the north side of church (Fig. 4. 3-6). The slabs were also built into the buttresses on the corners of the altar. Masons had to erect another pair of buttresses inside the conchs in order to support the corner between the northern conch and the wall, indicating that there was a problem with statics, the more so because the conchs didn't have a

29 В. Бурић, *op. cit.* 427

30 В. Бурић, *Историја Црне Горе II/2, Титоград 1970, 425-428*

31 М. Zagarčanin, *Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja, Nova Antička Duklja VIII, Podgorica 2017, 177-235*

31 М. Zagarčanin, *Srednjovjekovni grad svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja, Nova Antička Duklja VIII, Podgorica 2017, 177-235.*

južna vrata, jer se manastir proširuje dodatnim kenovijalnim cjelinama ojačanim kontraforima

Ispred prvobitnog trikonhosa sa kraja 14. vijeka (II faza), postojalo je groblje sa mramorovima (monolitne grobne ploče), na kojima su uklesani jednostavni motivi u vidu krsta, kruga, potkovice ili štitastog grba, gotovo istovjetno kao što je to slučaj na Beškoj, gdje je ispred crkve Svetog Đorđa, prije dogradnje priprate. od strane Jelene Balšić (oko 1442), postojalo groblje. Ti mramorovi se u trećoj fazi Prečiste dislociraju u cilju gradnje nove arhitektonske koncepcije sa pripratom i episkopskim dvorom sa kelijama, i od njih se pravi pločnik u prostoru 3 (Sl. 4. 3-6) sa sjeverne strane. Takođe, nadgrobni mramorovi se ugrađuju u kontrafore koji su prislonjeni uz uglove oltarskog prostora. Vjerovatno je došlo do problema u statici, tim prije jer su konhe imale slabu konstruktivnu vezu sa južnim i sjevernim zidom - naročito sa sjevernim, što se vidi po tome što su graditelji morali postavljati i još jedan par kontrafora unutar konhi, kako bi ojačali ugao između sjeverne konhe i zida (Sl. 5. 2). Jaki kontrafori sa strana se dodatno ojačavaju uz unutrašnje, zapadno lice. Čini se da prvobitna crkva nije imala jake temelje a ni dobre ugaone veze. Dodatni problem u trećoj fazi je bio što su pilastri bili ukopani u šutu, ne dodirujući čak ni pod od pločnika prvobitne crkve, pa su zbog toga tonuli u sloj pomiješan sa ljudskim kostima, ćeramidom i šutom. Zbog svega toga je moralo dolaziti do stalnih intervencija, a da su bile urgentne i rađene na brzinu zaključujemo na osnovu upotrebe monolitnih grobnih ploča koje su stavljane iz jednog dijela kako bi se njihovom težinom obezbijedio veći pritisak na bočne zidove.

Kada je manastir počeo da se urušava, izgleda da je narteks prvi stradao. To vidimo na osnovu probijanja vrata kroz sjevernu konhu i građenja trajnog ulaza, jer se više nije moglo proći kroz pripratu (Sl. 5. 1-3). Tada više nije bilo potrebe za episkopskim dvorom, nije bilo ni potrebe za monaškim odajama, već je ostala potreba za nekadašnjim oltarom, ali ni to nije bilo dugog vijeka. Ova faza bi mogla da se datuje najkasnije u 18. vijek.

strong connection with the southern and northern wall – particularly the northern one (Fig. 5. 2). Strong buttresses were reinforced from the western interior side. It seems that the original church had neither strong foundations nor good corner connections. The additional problem of the third phase occurred because the pilasters were sunk into the rubble, without even touching the floor of the original church, which is why they were sinking into the layer of human bones, roof tiles and mortar mixed with soil. That is the reason why constant interventions had to be made, usually urgent and rushed, which is evident from the use of the tomb slabs to provide greater pressure on the side walls.

When the monastery began to fall apart, as a result of a natural disaster or gradual abandonment, it seems that the narthex was the first to give in. We can see it from the fact that the doors placed on the northern apse had become a permanent entrance, because entering through the narthex was no longer possible (Fig. 5. 1-3) There was no longer a need for the episcopal palace or monastic quarters, only for an altar, but that didn't last long either. This phase can be dated to the 18th century at the latest.

The episcopal palace whose plan deviates a little from a rectangle (it is 7 m wide) was built at the time of the transfer of the Metropolitanate from Prevlaka to Krajina to the west of the church, adjacent to the narthex. It was a two-storey building with a wooden ceiling and a gable roof, traces of which can be seen on the wall of a well-preserved bell tower, built at the same time by its northwest corner. The room could have also been an exterior narthex of the church, where church assemblies and meetings were held, judging from the fact that the monastery was the see of the Metropolitanate of Zeta.³² On the first floor was a katechoumenion, a place from which the clergy and dignitaries attended the liturgies, but which also acted as the metropolitan's room, or the workshop for scribes – the standard purpose of large monastery katechoumenions.³³ There

32 V. Đurić, Umjetnost, Istorija Crne Gore 2/2, Titograd 1967, 427.

33 Ibidem, op. cit. 427.

Sa zapadne strane crkve, uz pripratu, sagrađen je, u vrijeme preseljenja Zetske mitropolije sa Prevlake u Krajinu i episkopski dvor, koji nešto malo odstupa od pravilnog pravougaonika. Zgrada je imala sprat i bila je pokrivena drvenom tavanicom i dvoslivnim krovom čiji se tragovi vide na zidu dobro očuvane kule zvonika, istodobno sagrađene uz njen sjeverozapadni ugao. Prostorija je mogla biti i spoljna priprata hrama, u kojoj su se, pored ostalog, održavali crkveni sabori i manastirski sastanci, sudeći po tome da je ovdje bilo sjedište Zetske mitropolije.³² Na spratu je bila katihumena, mjesto sa kojeg su sveštenstvo i dostojanstvenici prisustvovali liturgijama, ali koja je bila i stanište mitropolita ili radionica prepisivača knjiga, čemu su služile velike manastirske katihumene.³³ Postoje dva otiska krova na manastirskoj kuli, pa možemo pretpostaviti da je zbog potreba za povišenjem spratnosti konak izdignut. Kula zvonik je sagrađena u V fazi (Sl. 2. 1-6). Bila je podijeljena drvenim gredama i patosima na pet spratova, nekada međusobno povezanih drvenim stepeništem. Godine 1930. u vrijeme ispitivanja građevine od strane Đurđa Boškovića³⁴, kula je bila sačuvana u svih pet etaža. (Sl. 2. 1). Na četvrtoj etaži nalazila se mala isposnica sa poluoblčastim svodom (Sl. 2. 4, 6), čija apsida ispada iz zida kule (slično kao na Moračniku). Zadnja etaža je bila neka vrsta lođe sa lučnim otvorom. Na najvišem spratu, nešto širem od ostalih u lođi sa velikim prozorima, bila su smještena zvona. Graditelj je kroz blago prelomljene lukove nad otvorom lođe pokazao svoju stilsku pripadnost gotici, odnosno primorskom graditeljstvu.³⁵

Uz zvonik, je sa južne strane, ožidana pravougaona građevina masivnih zidova, što indicira na mogućnost da je u pitanju neki dodatni defanzivni prostor. O tome svjedoče i uske strelarnice ili puškarnice u prizemlju. Debljina zidova ove građevine ukazuje na njenu spratnost i jačinu, premda je možda tako zidana i

are two impressions of the roof on the monastery tower, therefore we can assume that the monastery quarters were raised out of the necessity to add more floors. The bell tower was built in Phase IV (Fig. 2. 1-6). It was divided into five wooden floors supported by wooden beams and connected by a wooden staircase. In 1930, when Đurđe Bošković inspected the building³⁴ all five floors were preserved (Fig. 2. 1). On the fourth floor there was a small hermitage with a barrel vault (Fig. 2. 4, 6), with the apse protruding from the wall of the tower (similar to Moračnik). The last floor was some sort of a loggia with an arched opening. The top floor was somewhat wider than the others, and it housed bells. By adding slightly pointed arches over the opening of the loggia, the architect has demonstrated his affiliation to the Gothic style, or to the coastal architecture.³⁵

Adjacent to the bell-tower to the south was a rectangular building with massive walls, which indicates a possibility that it was built for defensive purposes. This is further supported by narrow arrowslits or gunholes on the ground floor. Its wall thickness indicates that this building either had another floor, or was built that way in order to support the tall tower from the south, because the thickness of the tower walls doesn't correspond to its height.

So far, the excavations of the monastery haven't provided any data related to the Dioclean prince Vladimir, and the complete archaeological material (pottery, glass, metal and frescoes) is dated from the second half of the 13th century to the 19th century. The oldest find is a part of a reliquary cross (encolpion) dated to the 10th – 11th century, but no precise chronological conclusions can be derived from this singular find. We should not exclude the possibility that this object, which was found in the rubble and which, considering its purpose, was probably used for a long time, originally came from a grave of an ecclesiastical person who lived in this monastery at the peak of its development, in the 15th century, and who was buried with it in the monastery. Later on, the grave was destroyed together with the monas-

32 V. Đurić, Umjetnost, Istorija Crne Gore 2/2, Titograd 1967, 427.

33 Ibidem, op. cit. 427.

34 Đ. Bošković, D. Bošković, Izveštaj i kratke beleške sa putovanja, «Starinar» III, ser. knj. VI, Beograd 1931, 162-165.

35 Ibidem, op. cit. 427.

34 Đ. Bošković, Izveštaj i kratke beleške sa putovanja, «Starinar» III, ser. knj. VI, Beograd 1931, 162-165.

35 Ibidem, op. cit. 427.

kao potreba da se podupre visoki pirk sa južne strane i time ojača kula čija debljina zidova u odnosu na spratnost nije sasvim odgovarajuća.

Tokom dosadašnjih iskopavanja manastira nisu otkriveni tragovi života koji bi se vezivali za dioklijskog kneza Vladimira, a sav arheološki materijal (keramika, staklo, metal i freske), koji je pronađen tokom istraživanja, datuje se od druge polovine 13. vijeka do 19. vijeka. Najstariji pokretni nalaz je dio krsta relikvijara (enkolpion) koji se datuje u široki vremenski period od 10-11. vijeka. Nije isključeno da se radi o predmetu koji je pronađen u šutu i koji je zbog svog osnovnog značenja u dužoj upotrebi poticao iz razorenog groba neke duhovne ličnosti koja je u manastiru boravila u vrijeme njegovog punog života u 15. vijeku i koja je nakon smrti zajedno sa krstom sahranjena u okviru samog manastira. U kasnijim razaranjima manastira razoren je i sam grob, pa je i krst dospio u šut, gdje je i nađen tokom iskopavanja.³⁶

Kada se radi o arhitekturi crkve pokazali smo da je ona nastala preoblikovanjem jedne manje jednobrodne crkve koja potiče iz kraja 13. ili prve polovine 14. vijeka (I faza).³⁷ Ta crkva je u je dugoj fazi dobila bočne konhe, a tek je u trećoj fazi sagrađena je kupola, i priprata sa zapadne strane. U ovoj fazi se dislociraju mramorovi i od njih se pravi pločnik sa sjeverne strane (prostor 3) gdje je svakako postojala neka prostorija sastavljena od lake konstrukcije za prijem vjernika. Druga faza bi mogla da se datuje otprilike u zadnje dvije decenije 14.

36 Č. Marković, *Arheologija i naučna istina*, 234, Matiča 18/19 godina V, Podgorica (2002), 234.

37 Đ. Janković koji se nanovo bavio arhitekturom crkve mišljenja je da je to prohibitno bila jednobrodna građevina sa bočnim prislonjenim apsidama, možda dubljim od oltarske, i da nalikuje ranovizantijskim trikonhosima u Baru, Terpljuhu i Klisuri: Ђ. Јанковић 2007, Српско Поморје 7-10 стољећа, Београд 2007. 86. Od istraživača koji su se najviše bavili uticajem ranohrišćanskih trikonhosa, onog u Baru prije svega, na skupinu Zetskih trikonhosa je Pavle Mijović: P. Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, knjiga 7, Podgorica 1996. Mijovićeve teorije unijele su najviše zabune u proučavanju arhitekture Prečiste Krajinske, stvarajući ni manje ni više novi koncept proučavanja trikonhalnih crkava, koje se oslanjaju na autohtonost, primorsku gradnju i lokalnu koncepciju. Takvim teorijama ne želimo da se bavimo, već samo napominjemo da ovakve teorije nemaju arheološkog i arhitektonskog utemeljenja.

tery, which is how the cross got into the rubble, where it was discovered during the excavations.³⁶

When it comes to the architecture of the church, we have already demonstrated that it was built by transforming a smaller single-nave church from the late 13th or the first half of the 14th century (Phase I).³⁷ In Phase II this church became a triconch, and in Phase III it was a triconch with a long narthex built on its west side. That is when it received a dome. In this phase the tomb slabs in front of the second phase church (a simple triconch) were dislocated and used to build a pavement on the north side, where there was some kind of a lightly built room for the reception of the faithful (like in Beška). The second phase can be dated approximately to the last two decades of the 14th century, while the third phase belongs to the first half of the 15th century, probably during the reign of Balša III (1403 – 1421) when Prečista Krajinska is mentioned for the first time in written sources. Then the Metropolitanate is transferred to this monastery, which is why they renovate the narthex and erect a new elongated building – an episcopal palace (Phase IV). An adjoining bell-tower is built. At the same time the pilasters are added to the narthex and new frescoes painted, but we don't have enough data to confirm that. Among the finds of the frescoes there are some fragments that show traces of painting over the older phase, but it is hard to tell which period they belong to, because they are very comminuted. A lot of construction work was probably done during the

36 Č. Marković, *Arheologija i naučna istina*, 234, Matiča 18/19 godina V, Podgorica (2002), 234.

37 Ђ. Јанковић, who has studied the architecture of the church, thinks that it was originally a single-nave building with side apses, perhaps deeper than the main apse, and that it resembles early Byzantine triconchal churches in Bar, Terpljuh and Klisura: Ђ. Јанковић 2007, Српско Поморје 7-10 стољећа, Београд 2007. 86. One of the researchers who studied the influence of the early Christian triconchs, particularly the one in Bar, on the group of triconchal churches of Zeta most extensively is Pavle Mijović: P. Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, knjiga 7, Podgorica 1996. Mijović's theories have introduced a lot of confusion into the research of the architecture of Prečista Krajinska, by creating no less than a new concept in the studies of triconchal churches, which relies on the autochthony, coastal architecture and local conception. We don't want to engage in these theories, we would just like to note that such theories have no grounds in archaeology and architecture.

vijeka, dok treća faza pripada prvoj polovini 15. vijeka, najvjerojatnije građena za vrijeme Balše III (1403-1421), kada se Prečista Krajinska prvi put pominje u pisanim dokumentima. Zatim, dolazi do preseljenja Zetske mitropolije u ovaj manastir, zbog čega se priprata uređuje, a gradi se podužna građevina, konak ili episkopski dvor (IV faza). Uz ovu zgradu se priziduje i zvonik. Tada se priprati dodaju pilastiri i oslikava se novi živopis, ali o tome nemamo dovoljno podataka. Među nalazima fresaka ima fragmenata na kojima se vidi oslikavanje preko starije faze ali je teško kazati kom periodu pripada, jer su komadi fresaka usitnjeni. Tokom druge polovine 15. vijeka i unijatskih mitropolita (oko 1452. godine) vjerovatno je bilo više prepravki i doziđivanja, ali o tome ne možemo nešto približnije kazati. Najvjerojatnije je takvih intervencija bilo i kasnije u 16. vijeku kada se manastir ponovo vratio pod pravoslavno okrilje.

second half of the 15th century and the period of Uniate metropolitans (from around 1452), but we cannot say anything more about that. Similar interventions were probably undertaken later, in the 16th century, when the monastery returned under the orthodox wing.

- Банашевић 1971** - Н. Банашевић, Летопис Попа Дукљанина, Београд, 37.
- Бајаловић-Хаџи Пешић 1984** - М. Бајаловић-Хаџи Пешић, Накит VIII-XVIII вијека из Музеја града Београда, Београд.
- Божих 1979** - И. Божић, Немирно поморје XV вијека, Београд.
- Belcari 2016** - R. Belcari, Una valva di croce-reliquario pettorale da Ostros al museo di Bar, Nova antička Duklja V, Pogorica 2016, 97-117.
- Bikić 2008** - V. Bikić, Local pottery from the Ottoman period, Old town Bar-Ottoman times, The story of Stari Bar, M. Guštin, V. Bikić, Z. Mileusnić, Koper, 85-142.
- Bolica 1624** - M. Bolica, Relatione et descrittione del sangiacato di Scuttari, dove si ha piena contezza delle citta et siti, loro villagi, case et habitatori, rito, costumi, havere et armi di quei popoli, et quanto di considerabile minutamente si contenga in quel ducato; fat ta da Mariano Bolizza nobile di Cattaro. 1614.
- D'Amico at all. 2011** - E. D'Amico, M. Ferri, S. Fresia, Le discariche di un isolato del XVI secolo a Stari Bar: testimonianze di una famiglia benestante, Analizzare lo spazio Analizzare il tempo, a cura di Sauro Gelichi, Firenze, 5.10/6;
- Дероко 1930** - А. Дероко, У Бодиновој престоници-путописне археолошке забелешке из Скадра, града Росафа и околине, Старинар, Орган археолошког друштва у Београду, трећа серија (за 1928- 1930), Београд.
- Ђурић 1970** - V. Ђурић, Umjetnost, Istorija Crne Gore 2/2, Titograd.
- Gnalić**, The Venetian shipwreck at Gnalić.- *Annales Mediterranea*, Biograd na moru - Koper.
- Gasparetto 1975** - A. Gasparetto, La verrerie venitienne et ses relations avec le levant Balkanique au moyen age, u: Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V.-XV. vek), Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja održanog od 22. do 24. aprila 1974. u Beogradu, Beograd, 143-156.
- Јанковић 2007** - Ђ. Јанковић, Српско Поморје 7-10 стољећа, Београд .
- Јастребов 1879** - И. С. Јастребов, Подаци из Историје Српске Цркве, Београд;
- Ковачевић 1967** - Ј. Ковачевић, Од досељења Словена до краја XII вијека, у: Ист. Ц.Г. I, Титоград.
- Комата 1984** - D. Komata, Te dhëna te rëja arkeologjike nga Kalaja e Krujës, Iliria 1, Tirane, 221–235.
- Крижанац 1993** - М. Крижанац, Средњовековно стакло из цркве Светог Михаила у Котору, Гласник САД 9, Београд, 76-83.
- Крижанац 2001** - М. Крижанац, Srednjovekovno staklo iz katedrale svetog Trifuna u Kotoru, Centar za arheološka istraživanja-Filozofski fakultet Beograd.
- Lazar 2004** - I. Lazar, Vetri medievali da »Piazza Vecchia« a Pirano.- In: M. Guštin (ed.) Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana, *Annales Mediterranea*, Koper, 25-29.
- Lazar, Willmott 2006** - I. Lazar, H. Willmott, The late 16th -century glass from the Gnalić wreck – an overview of forms.-In: M. Guštin, S. Gelichi, H. Stadler (eds.), The Heritage of Serenissima, *Annales Mediterranea*, Koper, 99-104;

Мијовић 1996 - П. Мијовић, Типологија црквених споменика Црне Горе, ЦАНУ, посебна издања, књига 30, Подгорица.

Муцај 1984 - S. Mucaj, Qyteza Mesjetare e Mashkietes, Iliria 1 251–268;

Marković 2002 - Č. Marković, Arheologija i naučna istina, , Matica 18/19 godina V, Podgorica, 234

Pejović 1997 - T. Pejović, Manastiri na tlu Crne Gore, Podgorica.

Radojčić 1982 - S. Radojčić, „Krstovi relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama, Odabrani članci i studije, Beograd, 53–58.

Растодер 1994 - Ш. Растодер, Извјештај надбискупа Марка Јорге о стању барске надбискупије 1697. год., Историјски записи, XLVIII, бр.1-2, Подгорица.

Радонић 1952 - J. Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19 века, Београд.

Радонић, Јиречек 1988 - J. Радонић, К. Јиречек, Историја Срба. Београд.

Šufflay 1928 - M. Šufflay, Pravoslavlje na Jadranu, Starohrvatska prosveta nova serija II, 1-2, Zagreb-Knin 51.

Шишић 1928 - Ф. Шишић, Летопис Попа Дукљанина, Београд-Загреб.

Вујичић 2011 - Р. Вујичић, О култу и иконографији Св. Јована Владимира, Гласник одељења умјетности књ. 29, Podgorica.

Хан 1981 - В. Хан, Три века дубровачког стакларства (XIV-XVI век), САНУ- Балканолошки институт, посебна издања, Београд.

Змајевић 1675 - А. Змајевић, Барски надбискуп (од 1671), написао је Љетопис Црковни : Darhava sveta slavna i kreposnacarkovnog letopisa trudom Andrije Zmaievicha Perascetanina filosofie naučiteglia i bogoslovca, gnigda opata Perascckoga sada arkibiskupa barskog, u Budvi SV. pristoglia apostolskoga namesnika, kraglievstva Servie nacelnika svomu narodu Slavinskomu. год. MDCLXXV.

Zagarčanin 2004 - M. Zagarčanin, Stari Bar keramika venecijanskog perioda, Annales mediteranea, Copernic.

Загарчанин 2008 -М. Загарчанин, Стари град Баг-Водич кроз вјекове, Вар.

Zagarčanin 2017 - M. Zagarčanin, Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapazanja, Nova Antička Duklja VIII, Podgorica, 177-235.

Живковић 2003 - Т. Живковић, Легенда о Павлимиру Белу, Историјски часопис 50 Београд, 16.

Живковић 2009 - Т. Живковић, Gesta Regnum Sclavorum I, Историјски институт – манастир Острог, Извори за српску историју књига 7, латински извори књига 1, Београд-манастир Острог.